

**ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΝΟΜΙΚΩΝ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ, ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΝΟΜΙΚΗΣ**

**Εργασία στο Συνταγματικό Δίκαιο:
“ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΗ ΚΑΙ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΙΚΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ”**

Σύνθεση Δημοσίου Δικαίου

Θερινό Εξάμηνο 2004

ΚΛΙΜΑΚΙΟ Α': κ. κ. Δημητρόπουλος–Φλογαΐτης–Γεραπετρέτης

Συνταγματικό Δίκαιο: κ. Δημητρόπουλος

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ Ι. ΨΑΡΡΑΣ

A.M. 1340200000647

Αθήνα 2004

ΑΝΑΛΥΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

	Σελ.
<u>ΕΙΣΑΓΩΓΗ: “Το θέμα”</u>	4
<u>1) ΓΕΝΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ</u>	5
<u>1.1) Η διασταύρωση τριών εννοιολογικών συνιστωσών</u>	5
α) ερμηνεία	
β) υποκειμενισμός – αντικειμενισμός	
γ) συνταγματικό δίκαιο	
<u>1.2) Η ερμηνεία ως έννοια γένους και η ερμηνεία του δικαίου</u>	6
α) η ερμηνεία ως διανοητική λειτουργία	
β) η διαφορά της από αιτιοκρατικές και από αξιολογικές προσεγγίσεις	
γ) Η ιδιαιτερότητα της ερμηνείας του δικαίου: - αφετηρία της , η γραπτή γλωσσική διατύπωση – κατάληξη της , η εφαρμογή – έμμεσος δικαιοπλαστικός χαρακτήρας	
<u>1.3) Γενική θεώρηση της διαμάχης υποκειμενισμού – αντικειμενισμού και ο αντίκτυπος της στο χώρο του δικαίου</u>	8
α) ο αντικειμενισμός και ο υποκειμενισμός ως φιλοσοφικά ρεύματα	
β) Η υιοθέτηση του καρτεσιανού υποκειμενικού ιδεαλισμού από την παραδοσιακή σχολή του δικαίου	
γ) ο αντίκτυπος της διαμάχης στο δίκαιο: - ενιαία ή δυαδιστική έννομη τάξη; - συστηματική ή ιστορική ερμηνεία;	
<u>1.4) Η ιδιαιτερότητα της ερμηνείας του Συντάγματος</u>	10
Αίτια της ιδιαιτερότητας της ερμηνείας του Συντάγματος:	
α) Ανάγκη εξειδίκευσης της συνταγματικής. Το ίδιο το Σύνταγμα οριοθετεί τους τρόπους ερμηνείας του,	
β) Η αδιάσπαστη σχέση του Συνταγματικού δικαίου και της ιδεολογικά φορτισμένης πολιτικής πραγματικότητας.	

γ) η τυπική υπεροχή του Συντάγματος και η γενική του διατύπωση	
2) ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΗ ΚΑΙ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΙΚΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑ	13
<u>2.1) Η ιστορική πορεία της διαμάχης υποκειμενικής και αντικειμενικής ερμηνείας</u>	13
α) διαφωτισμός – θετικισμός – βολονταρισμός	
β) από τη βουλησιοκρατία στην αντικειμενική τελολογία	
γ) η άμβλυνση της διάκρισης των εξουσιών	
δ) η Ιστορική Σχολή	
<u>2.2) Η υποκειμενική ερμηνεία και η τελολογική άμβλυνσή της</u>	18
α) η ανόθευτη εφαρμογή της υποκειμενικής μεθόδους ερμηνείας	
β) ο επικουρικός ρόλος της υποκειμενικής ερμηνείας	
γ) υποκειμενισμός και τελολογία του δικαιοσύνη συστήματος	
<u>2.3) Η αντικειμενική ερμηνεία</u>	23
α) ορισμός της αντικειμενικής ερμηνείας	
β) η θέση της ανάμεσα στις άλλες ερμηνευτικές μεθόδους	
γ) η αναζήτηση της βούλησης του κράτους	
δ) η απόρριψη της βουλησιοκρατίας και η αναζήτηση του νοήματος του κανόνα δικαίου	
ε) η υπέρβαση της διάκρισης του δικαίου σε δημόσιο και ιδιωτικό μέσο της συστηματικής ερμηνείας	
στ) η δικαίωση της αντικειμενικής ερμηνείας από τη θεωρία του Kelsen για την πυραμιδοειδώς ιεραρχημένη έννομη τάξη	
ζ) Αυτοποιοητικό σύστημα δικαίου και συνταγματικό δίκαιο	
η) επιφυλάξεις για την αντικειμενική τελολογική ερμηνεία	
θ) Τα όρια της ερμηνείας	
<u>2.4) Ο συγκερασμός των μεθόδων ερμηνείας και κλιμακωτή διάρθρωση της συνθετικής μεθόδου ερμηνείας εν ευρεία έννοια</u>	30
α) η κατάταξη των μεθόδων ερμηνείας από το Savigny	

β) η σχέση ανάμεσα στην κατάταξη του Savigny και στη διαμάχη υποκειμενισμού, αντικειμενισμού

γ) προ τη συνθετική μέθοδο της συστηματικής ερμηνείας εν ευρεία έννοια

δ) η σημασία της για την ερμηνεία του συντάγματος

<u>3) ΕΦΑΡΜΟΣΜΕΝΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑ</u>	34
<u>4) ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ</u>	41
<u>5) ΠΕΡΙΛΗΨΗ / ΟΡΟΙ (Ελληνικά / Αγγλικά)</u>	42
<u>6) ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗΣ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΣ</u>	44
<u>7) ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ</u>	45

ΕΙΣΑΓΩΓΗ: “ΤΟ ΘΕΜΑ”

Αντικείμενο αυτής της εργασίας είναι η ανάλυση των βασικών γνωρισμάτων δύο μεθόδων ερμηνείας, της υποκειμενικής και της αντικειμενικής ερμηνείας, στις οποίες ανατρέχει ο ερμηνευτής ή εφαρμοστής του δικαίου προκειμένου να εντοπίσει το αληθές νόημα των συνταγματικών διατάξεων αλλά και του ίδιου του Συντάγματος ως συνεκτικού όλου. Το ζήτημα της ερμηνείας προσλαμβάνει βέβαια ευρύτερες διαστάσεις και αφορά εν τέλει ολόκληρη την έννομη τάξη. Στόχος της εργασίας είναι να φωτίσει το γενικό ενδιαφέρον του προβλήματος της ερμηνείας, το οποίο, όμως, εν προκειμένω προσεγγίζεται κάτω από το συνταγματικό πρίσμα.

Η ύλη οργανώθηκε έτσι ώστε η σταδιακή μετάβαση από ζητήματα αφηρημένα και γενικά σε άλλα εξειδικευμένα και χρήσιμα για μια “εφαρμοσμένη ερμηνεία”, να παρακολουθεί τον εξίσου σταδιακό συνδυασμό δύο καταρχήν αντιμαχόμενων θεωρήσεων, της υποκειμενικής και της αντικειμενικής ερμηνείας.

Προτάσσεται μια γενική θεώρηση των τριών αξόνων του ζητήματος: ερμηνεία / υποκειμενισμός – αντικειμενισμός / Σύνταγμα. Ακολουθεί συστηματική ανάλυση για καθεμιά από τις υπό εξέταση ερμηνευτικές μεθόδους που εστιάζει στις ιστορικές προϋποθέσεις ανάδυσής τους, στην εξέλιξή τους, στη συμβολή τους στη συγκρότηση της συνταγματικής θεωρίας, στις ενστάσεις που διατυπώθηκαν εναντίον τους και σε άλλα ζητήματα. Τέλος, η εξέταση της νομολογιακής εφαρμογής της αντικειμενικής ερμηνείας και η αναφορά στην αλληλοδιείσδυση των δύο ερμηνειών, αναδεικνύει την αναζήτηση του αντικειμενικού νοήματος του κανόνα δικαίου, όταν συνεκτιμά τη βούληση του νομοθέτη, σε

χρήσιμο εργαλείο για τη συστηματική ανάλυση ολόκληρης της έννομης τάξης, την οποία επιχειρεί το σύγχρονο δημόσιο δίκαιο.

Ως σύστημα αρίθμησης των ενοτήτων υιοθετείται το σύστημα Wittgenstein που επιτρέπει οι επιμέρους, υπαγορευμένες από την ευρύτητα του θέματος, νοηματικές υποδιαιρέσεις να έχουν ως κοινό σημείο αναφοράς, έναν ανοιχτό και ήδη διηρημένο θεματικό πυρήνα.

1) ΓΕΝΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ

1.1) Η “διασταύρωση” τριών εννοιών: α) ερμηνεία, β) υποκειμενισμός – αντικειμενισμός, γ) Συνταγματικό δίκαιο

Η γλωσσική διατύπωση του θέματος της εργασίας ορίζει τις συντεταγμένες ενός διεξοδικού χειρισμού της. Οι τρεις έννοιες που τροφοδοτούν και οριοθετούν ταυτόχρονα το πεδίο έρευνας εν προκειμένω είναι α) η ερμηνεία, β) η παραδοσιακή φιλοσοφική διαμάχη υποκειμενισμού – αντικειμενισμού και γ) το Σύνταγμα. Η αναγνώριση είτε της βούλησης του νομοθέτη, είτε της εσωτερικής συνοχής του δικαίου ως προερμηνευτικής παραδοχής προϋποθέτει να αναρωτηθούμε για την ανάγκη τελολογικής συνοχής της συνταγματικής ερμηνείας, για τη μεταφορά της σύγκρουσης υποκειμενισμού – αντικειμενισμού στο επίπεδο της ερμηνείας του δικαίου και για άλλα εισαγωγικά ζητήματα. Προτάσσουμε, λοιπόν, μια συνοπτική αναφορά στους τρεις συντελεστές του αντικειμένου μας και ασχολούμαστε με: α) την έννοια γένους “ερμηνεία” και την ειδικότερη έκφασή της, την ερμηνεία των κειμένων των νόμων, β) τις προσεγγίσεις και τις αποκλίσεις του υποκειμενισμού και αντικειμενισμού ως φιλοσοφικών ρευμάτων και τον αντίκτυπο

αυτής της διαμάχης στο χώρο του δικαίου και γ) την ιδιαιτερότητα της ερμηνείας του Συντάγματος σε σχέση με την ερμηνεία του κοινού νόμου που οφείλεται τόσο στην αυξημένη τυπική ισχύ των συνταγματικών διατάξεων όσο και στην ύλη, τα ζητήματα δηλαδή, που καλείται να ρυθμίσει ο συντακτικός νομοθέτης.

1.2) Η ερμηνεία ως έννοια γένους και η ερμηνεία του δικαίου

- Η ερμηνεία ως διανοητική λειτουργία
- Η διαφορά της από αιτιοκρατικές και από αξιολογικές προσεγγίσεις
- Η ιδιαιτερότητα της ερμηνείας του δικαίου:
 - α) αφετηρία της η γραπτή γλωσσική διατύπωση
 - β) κατάληξή της: η εφαρμογή
 - γ) έμμεσος δικαιοπλαστικός χαρακτήρας

Η ερμηνεία είναι μια διανοητική λειτουργία με την οποία συλλαμβάνουμε το νόημα των αντικειμένων¹. Η ερμηνεία, λοιπόν, προϋποθέτει την παραδοχή του δυαδιστικού σχήματος: Είναι – Σκέπτεσθαι², όπου το “Σκέπτεσθαι” ενός υποκειμένου τροφοδοτεί νοηματικά το “Είναι” και το “Είναι” αυτό αποκαλύπτει το νόημά του (μέσω της ερμηνείας) στο “Σκέπτεσθαι” ενός άλλου υποκειμένου. Η ερμηνεία διαφέρει από την εξήγηση διότι δεν ασχολείται με το ερώτημα “γιατί τα πράγματα είναι έτσι και όχι αλλιώς”, που σηματοδοτεί την εγκατάλειψη του μύθου και την υιοθέτηση του

¹ Σούρλας Π. Κ. “Justi atque unjusti scientiq. Μια εισαγωγή στην επιστήμη του δικαίου” , Εκδόσεις: Σάκκουλα Αντ. Ν., Αθήνα – Κομοτηνή 1995, σελ. 144.

² Heidegger Martin “Εισαγωγή στη μεταφυσική”, μετάφραση: Μαλεβίτση Χ., Εκδόσεις: Δωδώνη, Αθήνα 1973, σελ. 170.

λόγου στον τρόπο προσέγγισης του αισθητού κόσμου³, αλλά αναζητά τη σημασία των αντικειμένων. Αντικείμενα ερμηνείας δεν είναι λοιπόν τα φυσικά φαινόμενα, αλλά τα προϊόντα μιας βούλησης που τα νοηματοδοτεί και μας επιτρέπει, επομένως, να αναζητούμε το νόημά τους⁴. Η βούληση αυτή ανήκει είτε σε ένα πρόσωπο, στην περίπτωση, λόγου χάρη, της ερμηνείας ενός λογοτεχνικού κειμένου, είτε αποτελεί έκφραση της συνοχής ή της τελολογίας ενός συστήματος σκέψης, όπως συμβαίνει με την ερμηνεία ενός μαθηματικού τύπου.

Η ερμηνεία διαφέρει από τη διερεύνηση των σχέσεων αιτίου – αιτιατού και από την αναζήτηση της αξίας ή απαξίας του ερευνώμενου αντικειμένου γιατί διαθέτει τελολογικό χαρακτήρα⁵. Η ερμηνεία του δικαίου ως έννοια είδους, χαρακτηρίζεται από ιδιαίτερα γνωρίσματα που απορρέουν από το αντικείμενό της το δίκαιο, δηλαδή, ως σύστημα κανόνων. α) Έχει ως αφετηρία της το κείμενο γραπτά διατυπωμένων κανόνων δικαίου του οποίου τα γλωσσικά όρια πρέπει να σεβαστεί, β) Δεν αρκείται στη σύλληψη του αληθινού νοήματος του κανόνα δικαίου, αλλά αποβλέπει και στην εφαρμογή του, συγκεκριμενοποιώντας με βάση τα πραγματικά περιστατικά, τις κανονιστικού περιεχομένου γενικές έννοιες⁶, γ) Λειτουργεί εκδηλώνοντας έναν έμμεσο δικαιοπλαστικό χαρακτήρα επεκτείνοντας ή συστέλλοντας το εύρος αφηρημένων

³ Σούρλας Π. Κ. “Φιλοσοφία του Δικαίου. Μια ιστορική Εισαγωγή”, Εκδόσεις: Σάκκουλα Αντ. Ν., Αθήνα – Κομοτηνή 2000, σελ. 14.

⁴ “activité de l’ esprit préétendant dépasser l’ observation des phénomènes et de leurs relations mutuelles”: σελ. 5, Batiffol Henri “la philosophie du droit” ed: presses universitaires de France, Paris 1993.

⁵ Τσάτσος Κωνσταντίνος “Το πρόβλημα της ερμηνείας του δικαίου”, Αθήνα 1932, σελ. 20.

⁶ Πανταζόπουλος Νικόλαος “Εισαγωγή εις την επιστήμην του δικαίου”, Εκδόσεις: Π. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη – Αθήνα 1968, σελ: 15-16.

εννοιών μέσω της υπαγωγής ή μιας επεκτατικής, τελολογικής και ενίοτε ηθικά χρωματισμένης προσέγγισης⁷.

Έτσι η ερμηνεία του δικαίου ισορροπεί ανάμεσα στη βούληση του νομοθέτη παραγωγού του κειμένου και στη νοηματική αυτοτέλεια του κειμένου του νόμου, ενώ η ερμηνεία κειμένων που δεν έχουν κανονιστικό περιεχόμενο και δεν στοχεύουν στην εφαρμογή έχει ως δύο πόλους της τον συγγραφέα παραγωγό του κειμένου και τον αναγνώστη, καθώς στην περίπτωση αυτή βούληση του συγγραφέα και νόημα του κειμένου ταυτίζονται⁸.

1.3) Γενική θεώρηση της διαμάχης υποκειμενισμού – αντικειμενισμού και ο αντίκτυπός της στο χώρο του δικαίου.

- Ο αντικειμενισμός και ο υποκειμενισμός ως φιλοσοφικά ρεύματα
- Η υιοθέτηση του καρτεσιανού υποκειμενικού ιδεαλισμού από την παραδοσιακή σχολή του δικαίου.
- Ο αντίκτυπος της διαμάχης στο δίκαιο:
 - α) Ενιαία ή δυαδιστική έννομη τάξη
 - β) Συστηματική ή ιστορική ερμηνεία.

Η διαμάχη υποκειμενισμού – αντικειμενισμού αναφερόμενη στην εμπιστοσύνη ή την αμφισβήτηση της καθολικής ισχύος αξιολογικών ή και εξηγητικών θέσεων, τροφοδοτεί τη γνωσιολογία και την ηθική φιλοσοφία από την αρχαιότητα μέχρι τις μέρες μας.

⁷ Devlin “The Enforcement of Morals” ed: Oxford University Press 1965.

⁸ Uberto Eco “Ερμηνεία και Υπερερμηνεία” Εκδόσεις: Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1993, σελ: 39.

Η αντικειμενική αντίληψη (objectivismus) δέχεται ότι οι έννοιες και οι κανόνες βρίσκονται σε μια αυτοτελή πραγματικότητα, ανεξάρτητη από τις κρίσεις των υποκειμένων που τους εισηγούνται ή δοκιμάζουν να τους ερμηνεύσουν⁹. Αντίθετα, ο υποκειμενισμός (subjectivismus) αρνείται την ύπαρξη ενός ενιαίου κριτηρίου αλήθειας και επομένως τη δυνατότητα μιας καθολικής ισχύος αντίληψης για την πραγματικότητα, έτσι ώστε κάθε ισχυρισμός να αποκαλύπτει περισσότερο τη βούληση του υποκειμένου που τον διατύπωσε και λιγότερο την αμφισβητούμενη αλήθεια του αντικειμένου που πραγματεύεται¹⁰.

Ο Καρτέσιος που με το έργο του “Λόγος περί Μεθόδου” έθεσε τα θεμέλια της μεθοδολογίας του σύγχρονου δυτικού ορθολογισμού, συνδύασε τις διακριτές έννοιες “res cogitans” και “res extensa” αναζητώντας την αφετηρία της αντικειμενικής κρίσης¹¹, για το τι είναι σωστό ή αληθινό και τι όχι, στο γνωρίζον υποκείμενο¹². Η παραδοσιακή νομική θεωρία υιοθετώντας τον καρτεσιανό υποκειμενικό ιδεαλισμό¹³, υποστήριξε πως η αναζήτηση του νοήματος του κανόνα δικαίου, ενός αντικειμενικού δηλαδή δεδομένου, προϋποθέτει την από μέρους του ερμηνευτή αναγωγή στη βούληση του νομοθέτη, στο γνωρίζον δηλαδή υποκείμενο που συνέλαβε ένα σύστημα ρύθμισης σχέσεων,

⁹ Θεοδωρίδη Χ. “Εισαγωγή στη φιλοσοφία” Εκδόσεις: Εστία, σελ. 182.

¹⁰ Ε. Π. Παπανούτσου “Γνωσιολογία” Εκδόσεις: Ίκαρος, Αθήνα 1973, σελ. 93-94.

¹¹ Descartes “Discours de la methode” Ed: G. Flammarion, Paris 1966, σελ. 23.

¹² Bell Daniel “The cultural contradictions of capitalism”, Harper Collins Publishers 1978, σελ. 340.

¹³ “Die subjektiven Bedingungen des Gebrauchs unserer Vernunft”, σελ. 165., **Zotta Franco** “Immanuel Kant, Legitimität und Recht. Eine kritik seiner Eigentumslehre und Staatslehre”, Verlag: Karl Alber. Freiburg/München 2000.

δίνοντάς του, εντούτοις, την ανθυπαρξία που απαιτεί το κανονιστικό του περιεχόμενο.

Κατ' αυτόν τον τρόπο η ιδεολογική διαπάλη των ρευμάτων του υποκειμενισμού και του αντικειμενισμού αποτυπώθηκε στο χώρο του δικαίου μέσω της καθιέρωσης της υποκειμενικής πρόσληψης από την παραδοσιακή σχολή και του αιτήματος για συνεκτική προσέγγιση ενός ανεξάρτητου από τη δικαιοπαραγωγική βούληση συστήματος δικαίου εκ μέρους της νεώτερης σχολής. Τρία ήταν, πάντως, τα ζητήματα όπου αναπτύχθηκε η δυναμική αυτής της διαπάλης: α) Ενιαία έννομη τάξη ή διχοτόμηση του δικαίου σε δημόσιο και ιδιωτικό; β) Συνταγματική κατοχύρωση της άμεσης συμμετοχής στη διαχείριση των κοινών ή της αντιπροσώπευσης; γ) Υποκειμενική – ιστορική ή αντικειμενική – συστηματική ερμηνεία του δικαίου;¹⁴ Το τρίτο ζήτημα που αποτελεί αντικείμενο της εργασίας είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με τα δύο προηγούμενα, διότι ο προσανατολισμός της ερμηνείας διαμορφώνει τις γενικές αρχές της έννομης τάξης, καθώς η ερμηνεία είναι εκείνη που διαρθρώνει ένα **σύνολο** κανόνων σε **σύστημα** κανόνων με εσωτερική συνοχή.

1.4) Η ιδιαιτερότητα της ερμηνείας του Συντάγματος

Αίτια της ιδιαιτερότητας της ερμηνείας του Συντάγματος:

- α) Ανάγκη εξειδίκευσης της συνταγματικής καταστατικής αρχής. Το ίδιο το Σύνταγμα οριοθετεί τους τρόπους ερμηνείας του,
- β) Η αδιάσπαστη σχέση του Συνταγματικού δικαίου και της ιδεολογικά φορτισμένης πολιτικής πραγματικότητας,
- γ) Η τυπική υπεροχή του Συντάγματος και η γενική του διατύπωση

¹⁴ Δημητρόπουλος Γ. Ανδρέας “Γενική Συνταγματική Θεωρία”, Θ' Έκδοση, Αθήνα 2001, σελ. 9/33/46.

Η εφαρμογή των ερμηνευτικών μεθόδων δεν διαφοροποιείται ανάλογα με το αντικείμενο της ερμηνείας (Σύνταγμα ή κοινός νόμος). Δεν συμβαίνει, όμως, το ίδιο και με τον επιδιωκόμενο στόχο της ερμηνείας που χρωματίζεται ιδιαίτερα όταν το πόρισμά της πρόκειται να αναχθεί στο κατευθυντήριο για το σύνολο της έννομης τάξης συνταγματικό κύρος. Η ιδιαιτερότητα της ερμηνείας του Συντάγματος υπαγορεύεται από τα ουσιαστικά και τυπικά χαρακτηριστικά του, που το “αποσπούν” από την υπόλοιπη έννομη τάξη, τοποθετώντας το στην κορυφή της κλίμακας της τυπικής ισχύος¹⁵.

Δυο ιδιαιτερότητες προκύπτουν από ουσιαστικά στοιχεία του Συντάγματος, από το περιεχόμενό του και το αντικείμενο προς ρύθμιση:

α) Το Σύνταγμα δεν αποτελεί απλώς αντικείμενο ερμηνείας, αλλά παρέχει και το ίδιο στον εφαρμοστή του δικαίου ορισμένα ερμηνευτικά εργαλεία. Ανεξάρτητα από το ζήτημα της αναγνώρισης ή μη διαβάθμισης τυπικής ισχύος ανάμεσα στις ίδιες τις συνταγματικές διατάξεις, γίνεται δεκτό ότι το Σύνταγμα μέσω της καθιέρωσης μιας καταστατικής αρχής οδηγεί προς ορισμένη κατεύθυνση την ερμηνεία τόσο των υπολοίπων συνταγματικών διατάξεων όσο και του κοινού δικαίου¹⁶. Η καταστατική αρχή του Συντάγματος είναι ο σεβασμός και η προστασία της ανθρώπινης αξίας (Σ2 §1)¹⁷ που διασφαλίζεται μέσω της κατοχύρωσης των δικαιωμάτων του ανθρώπου ως ατόμου και ως μέλους του

¹⁵ Για την ιδιαιτερότητα της ερμηνείας του Συντάγματος βλέπε: 1) le principe de l' unité de la loi fondamentale και 2) le principe de la loi fondamentale comme ordre de valeurs, σελ. 173-176, **Zoller Elisabeth** “Droit constitutionnel” ed: presses universitaires de France, Paris 1998.

¹⁶ Δημητρόπουλος Γ. Ανδρέας, *op. cit.*, σελ. 6-7.

¹⁷ Δημητρόπουλος Γ. Ανδρέας “Συνταγματικά Δικαιώματα”, 1' Έκδοση, Αθήνα 2004, σελ. 105-106.

κοινωνικού συνόλου (Σ25)¹⁸. Οι σχετικές με τα συνταγματικά δικαιώματα διατάξεις αποτελούν εξειδικεύσεις της προστασίας της ανθρώπινης αξίας και το κοινό δίκαιο πρέπει να εφαρμόζεται υπό το ερμηνευτικό πρίσμα της καταστατικής αυτής αρχής που ξεπερνά τα όρια της ερμηνείας του Συντάγματος και καθίσταται προερμηνευτική παραδοχή και για το κοινό δίκαιο¹⁹.

β) Ο δεσμός ανάμεσα στο δίκαιο και την πολιτική είναι εντονότερος στην περίπτωση του Συνταγματικού δικαίου, διότι ο Καταστατικός Χάρτης θέτει το πρότυπο της ιδανικής πολιτείας στο οργανωτικό του μέρος²⁰ και το πρότυπο του ιδανικού πολίτη στις ρυθμίσεις για τα δικαιώματα. Η σύνταξη της πολιτείας μέσω της πρόβλεψης του τρόπου οργάνωσης και άσκησης της εξουσίας αποτελεί αντικείμενο του Συντάγματος. Η ερμηνεία, λοιπόν, οφείλει να προσαρμόσει φορτισμένα πολιτικά προτάγματα και ιδεολογικές αντιπαραθέσεις στο εξισορροπητικό κανονιστικό περιβάλλον του θεμελιώδους Νόμου του Κράτους²¹. Παράδειγμα αποτελεί η σύνθεση της ιδεολογικής αντιπαραθέσης Ετατισμού και Ατομικισμού που προκύπτει από συστηματική ερμηνεία διατάξεων του Συντάγματος²². (Σ2 §1/Σ5/Σ25/Σ106 §2).

¹⁸ Μανιτάκης Αντώνης “Το υποκείμενο των Συνταγματικών Δικαιωμάτων κατά το άρθρο 25§1 του Συντάγματος” Εκδόσεις: Αντ. Σάκκουλα Αθήνα – Κομοτηνή 1981.

¹⁹ Ας σημειωθεί ωστόσο ότι **υπερσυνταγματική** ισχύ αναγνωρίζει στο έσχατο σημείο αναγωγής ολόκληρης της έννομης τάξης την “Grundnorm” ο Hans. Kelsen, Hans Kelsen “Reine Rechtslehre” Fran: Deuticke, Leipzig – Wien 1934, σελ. 67-69.

²⁰ Βλέπε σε: Κωνσταντίνος Λ. Γεωργόπουλος “Επίτομο Συνταγματικό Δίκαιο” Εκδόσεις: Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, σελ. 44-46.

²¹ Βλέπε “Το Σύνταγμα λόγω της φύσης του ως πολιτικού κειμένου ενέχει ιδιαιτερότητα που ανακλάται και στην ερμηνεία του” σε: Μαυριάς Γ. Κώστας “Συνταγματικό Δίκαιο” Εκδόσεις Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2000, σελ. 211 και επ.

²² Δημητρόπουλος Γ. Ανδρέας “Γενική Συνταγματική Θεωρία”, σελ. 47 και επ.

Η τρίτη ιδιαιτερότητα της ερμηνεία του Συντάγματος οφείλεται σε ένα τυπικό χαρακτηριστικό του. Το Σύνταγμα αποτελεί νόμο αυξημένης τυπικής ισχύος. Απόρροια της τυπικής του υπεροχής είναι ότι τα προτάγματα των κοινών νόμων πρέπει να είναι σύμφωνα με τις συνταγματικές διατάξεις ως εξειδικεύσεις των οποίων οφείλουν να λειτουργούν. Έτσι, η ερμηνεία του Συντάγματος θέτει τα θεμέλια για την εγκυρότερη μέθοδο ερμηνείας των κοινών νόμων, τη γνωστή ως σύμφωνη με το Σύνταγμα ερμηνεία²³ και αναδεικνύεται σε “sine qua non” προϋπόθεση του ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων που εξασφαλίζει τη συνοχή της κλιμακωτά διαρθρωμένης έννομης τάξης. Για να εκπληρώσουν αυτές τις λειτουργίες οι διατάξεις του Συντάγματος χαρακτηρίζονται συχνά από γενική και αφηρημένη διατύπωση²⁴ που αναγνωρίζει έναν πιο δημιουργικό ρόλο στην άμεση ερμηνεία τους από τη δικαστική εξουσία εν όψει της εφαρμογής τους και έναν δικαιοπλαστικό ρόλο στην έμμεση ερμηνεία που γίνεται από τον κοινό νομοθέτη εν όψει της παραγωγής νόμων που συμφωνούν με το Σύνταγμα και το εξειδικεύουν.

2) ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΗ ΚΑΙ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΙΚΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑ

2.1) Η ιστορική πορεία της διαμάχης υποκειμενικής και αντικειμενικής ερμηνείας.

²³ Κασιμάτης Γιώργος “Συνταγματικό Δίκαιο Ι πανεπιστημιακές παραδόσεις” Εκδόσεις: Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1980.

²⁴ Μάνεσης Αριστόβουλος “Συνταγματικό Δίκαιο Ι” Εκδόσεις: Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1980, σελ. 188.

- Διαφωτισμός
- Θετικισμός
- Βολонταρισμός
- Από τη βουλευσιοκρατία στην αντικειμενική τελολογία
- Η άμβλυνση της διάκρισης των εξουσιών
- Η ιστορική Σχολή

Οι πολυάριθμες ιδεολογικές σχολές που επιχείρησαν συστηματικά μια θεωρητική προσέγγιση του δικαίου από την εποχή του Διαφωτισμού έως τον εικοστό αιώνα, αποτυπώνοντας η καθεμιά στις θεωρήσεις της το πνεύμα του ιστορικού περιγυρού της έκλιναν άλλοτε υπέρ της αντικειμενικής και άλλοτε υπέρ της υποκειμενικής ερμηνείας του δικαίου.

Η στροφή των διαφωτιστών (Locke Rousseau κ.ά.) προς το φυσικό δίκαιο, ώστε να βρει ένα αντικειμενικό οντολογικό υπόβαθρο ο φιλελευθερισμός της ανερχόμενης τότε αστικής τάξης, αναγνώρισε ως στόχο του δικαίου την αναπαραγωγή μιας προϋπάρχουσας, φυσικής τάξης πραγμάτων που είχε παραμεριστεί επί αιώνες από τη θεσμική κατοχύρωση των προνομίων της φεουδαρχίας²⁵. Η αναγωγή της δικαιοπλαστικής δύναμης της πραγματικότητας σε κριτήριο για την παραγωγή και ερμηνεία ενός ορθολογιστικού και ευέλικτου δικαίου, παραμερίστηκε μετά την επικράτηση της αστικής τάξης από τον

²⁵ Βλέπε για τον ανταγωνισμό των κοινωνικών τάξεων ως μηχανισμό προώθησης και θεσμοποίησης του φιλελευθερισμού μέσω του δικαίου σε: Δαγτόγλου Δ. Π. "Ατομικά Δικαιώματα", Εκδόσεις: Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1991, σελ. 18-20.

θετικισμό, απαραίτητο θεωρητικό εργαλείο για τη θεμελίωση ενός νέου νομικού συστήματος με ολιστικό χαρακτήρα²⁶.

Σύμφωνα με τη λογική του θετικισμού αξιολογικά ουδέτεροι ή ακόμα και αντιφατικοί κανόνες χωρίς δεσμευτική ισχύ γίνονται ισχύον δίκαιο από τη στιγμή που ο νομοθέτης θα προβεί στην πράξη θέσπισής τους ακολουθώντας μια τυπική διαδικασία την οποία ο ίδιος αναγνώρισε ως νομικά δεσμευτική²⁷. Εφόσον, λοιπόν, σύμφωνα με τους θετικιστές, το στοιχείο του εξαναγκασμού στο δίκαιο προκύπτει από την τυπική πράξη θέσπισης και όχι από το ορθό περιεχόμενο των ρυθμίσεών του, η συμφωνία των κανόνων με τη φύση των πραγμάτων παύει να αποτελεί έναν αντικειμενικό ερμηνευτικό οδηγό για την αξιολόγηση των κανόνων δικαίου. Στη θέση της τοποθετείται η βούληση του νομοθέτη, έννοια ελαστική, κάτοπτρο της εκάστοτε κυρίαρχης πολιτικής δύναμης. Χωρίς να δεσμεύεται ως προς το περιεχόμενο των επιταγών της, η βούληση του νομοθέτη αντλεί το κύρος της από τη δημοκρατική νομιμοποίηση του υποκειμένου της, στα πλαίσια της έμμεσης δημοκρατίας. Αυτός είναι ο βολονταρισμός (volontarisme) που συνδεδεμένος με τον πρώιμο θετικισμό του 19^{ου} αιώνα κατοχύρωσε την υποκειμενική ερμηνεία του δικαίου²⁸.

Ο βολονταρισμός (βουλευσιοκρατία) στη θετικιστική νεωτερική εκδοχή του έχει τις βάσεις του στο έργο του Hobbes και κατόπιν κυριαρχεί στην περί δικαίου αντίληψη του 19^{ου} αιώνα. Χαρακτηριστικό έργο εν προκειμένω είναι το “Der Kampf ums Recht” του Jhering γραμμένο στα 1873.

²⁶ Παπαχρίστου Κ. Θανάσης “Κοινωνιολογία του δικαίου” Εκδόσεις: Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1999, σελ. 24.

²⁷ Μάνεσης Αριστόβουλος, *op. cit.*, σελ. 52-53.

²⁸ Batiffol Henri, *op. cit.* σελ. 9-13.

Η αναζήτηση της βούλησης του νομοθέτη γίνεται καταρχήν μέσω της απόλυτης προσήλωσης στο γράμμα του νόμου το οποίο θέτει ασφυκτικά στενά όρια στον ερμηνευτή. Σε αυτό το επίπεδο, “η λατρεία” του κειμένου του νόμου φέρνει το βολονταρισμό κοντά στην εξηγητική μέθοδο²⁹ και το νομικό δογματισμό. Όποτε όμως η συνδρομή της γλωσσικής διατύπωσης του νόμου δεν αρκεί, η υποκειμενική θεωρία καταφεύγει στο ιστορικό περιβάλλον του νομοθέτη επιχειρώντας την ανασύσταση της βούλησής του μέσω της ερμηνείας σχετικών τεκμηρίων της αντίστοιχης χρονικής περιόδου.

Μέσω της βουλευσιοκρατίας άλλωστε καλύπτεται και το έλλειμμα του θετικισμού στο επίπεδο του περιεχομένου των νόμων. Η θετικιστική θεωρία εξασφαλίζει τη διαδικασία θέσπισης των νόμων και ο βολονταρισμός αναζητά αξιολογική σταθερά στη βούληση του συντακτικού νομοθέτη, που υποκατέστησε τη βούληση του μονάρχη³⁰, καθώς ο συνταγματισμός έγινε σταδιακά παγκόσμια πολιτική πραγματικότητα μέσω του αστικού φιλελεύθερου κράτους. Η προσήλωση στη βούληση του νομοθέτη συνδέεται και με την αδιαπραγμάτευτη εφαρμογή της απόλυτης διάκρισης των εξουσιών που κυριάρχησε στον πρώιμο φιλελευθερισμό με καχυποψία απέναντι στο δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων καθώς οι δικαστές στερούμενοι δημοκρατικής νομιμοποίησης θεωρούνταν εκφραστές του Ancien Règime³¹.

²⁹ Terré Francois “Introduction générale au droit” Editions: Dalbuz Paris 2000, σελ. 495-496.

³⁰ Δρόσος Ζ. Γιάννης “Δοκίμιο ελληνικής συνταγματικής θεωρίας” Εκδόσεις: Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1996, σελ. 29.

³¹ Μαυριάς Γ. Κώστας, *op. cit.* σελ. 121-122.

Η υποχώρηση του υποκειμενισμού στο δίκαιο οφείλεται περισσότερο στην κοινωνικοπολιτική κατάσταση που διαμορφώθηκε μετά την βιομηχανική επανάσταση και λιγότερο στη συνειδητοποίηση των αδιεξόδων του από τη νομική θεωρία. Οι νέες συνθήκες οδήγησαν στη λειτουργική διασύνδεση των τριών εξουσιών (νομοθετική, εκτελεστική, δικαστική), στην προώθηση, ιδίως στο χώρο του διεθνούς δικαίου, κανόνων χωρίς επαπειλή κυρώσεων και στην επανεμφάνιση και άλλων πηγών δικαίου που κλόνισαν το “μονοπώλιο” του κρατικού δικαίου³². Παράλληλα η βουλευσιοκρατία αποσυνδέθηκε από το θετικισμό, ο οποίος εξάλλου εμπλουτίστηκε με ορισμένες ηθικής διάστασης δεσμεύσεις³³. Αντίστοιχα, το κέντρο βάρους μετατοπίστηκε από την αναζήτηση της βούλησης του νομοθέτη, στη διερεύνηση του σκοπού του νόμου³⁴, αναδεικνύοντας τον τελολογικό χαρακτήρα της αντικειμενικής ερμηνείας. Συνακόλουθα, οι ερμηνευτές αποστασιοποιήθηκαν από το κείμενο του νόμου, συνεκτιμώντας την ανάγκη συνοχής της έννομης τάξης ως συστήματος και όχι ως απλού συνόλου κανόνων. Στοιχεία πάντως αντίδρασης στον υποκειμενισμό που αρκείται στη βούληση του νομοθέτη εκδηλώθηκαν ήδη με την Ιστορική Σχολή του Δικαίου στη Γερμανία του 19^{ου} αιώνα³⁵ και την αναγνώριση του “πνεύματος του λαού” (Volkgeist) ως δημιουργικού του δικαίου συνιστώσα, που δεν συμβαδίζει απαραίτητα με το θετικισμό καθώς θεωρεί την κωδικοποίηση ανασταλτικό παράγοντα για την εκάστοτε

³² Batiffol Henri *op. cit.* σελ. 17-20.

³³ Dworkin Ronald “The Philosophy of Law” Oxford 1977, σελ. 38 και επ.

³⁴ Χαρακτηριστικό παράδειγμα το ωριμότερο έργο του Jhering “Der Zweck in Recht”, 1877-1883.

³⁵ Σούρλας Κ. Παύλος “Justi atque injusti scientiq. Μια εισαγωγή στην επιστήμη του δικαίου” Εκδόσεις: Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1995, σελ. 230-231.

προσαρμογή του δικαίου στα πράγματα³⁶. Η σύγχρονη κίνηση στο χώρο του δικαίου δικαιώνει πάντως όσους έδωσαν προβάδισμα στην αντικειμενική ερμηνεία.

2.2) Η υποκειμενική ερμηνεία και η τελολογική άμβλυσή της

- Η ανόθευτη εφαρμογή της υποκειμενικής μεθόδου ερμηνείας
- Ο επικουρικός ρόλος τη υποκειμενικής ερμηνείας
- Υποκειμενισμός και τελολογία του δικαιοσύνη συστήματος

Η υποκειμενική θεωρία για την παραγωγή των κανόνων δικαίου έχει και την αντίστοιχη έκφρασή της σε επίπεδο ερμηνείας, σύμφωνα με την οποία ο καθορισμός του αληθούς νοήματος του νόμου γίνεται μέσω της αναζήτησης της βούλησης του νομοθέτη, εφόσον βούληση του νομοθέτη και περιεχόμενο του νόμου ταυτίζονται³⁷. Η υποκειμενική αντίληψη για την ερμηνεία του δικαίου δεν συμπίπτει απαραίτητα με την ιστορική μέθοδο ερμηνείας (ιστορική ερμηνεία), αν και συχνά η προσπάθεια ανασύστασης της βούλησης του συγκεκριμένου “ιστορικού” νομοθέτη, προϋποθέτει αναδρομή στα ιστορικά τεκμήρια της εποχής του³⁸.

Η υποκειμενική θεωρία, στην ανόθευτη, απόλυτη εκδοχή της κυριαρχούσε μέχρι τις αρχές του εικοστού αιώνα. Σταδιακά, ωστόσο, διαπιστώθηκε πως επρόκειτο για την αναγωγή μιας “απολιθωμένης” εικόνας του νομοθέτη σε παράγοντα δεσμευτικό

³⁶ Batiffol Henri *op. cit.* σελ. 7.

³⁷ Δημητρόπουλος Γ. Ανδρέας “Γενική Συνταγματική θεωρία” *op. cit.* σελ. 9.

³⁸ Μάνεσης Αριστόβουλος *op. cit.* σελ. 196.

για την αυτοτέλεια και την ικανότητα προσαρμογής του δικαίου στις εξελίξεις, που κρατούσε την έννομη τάξη δέσμια μιας πολιτικής βούλησης του παρελθόντος και στερούσε από το δίκαιο την λειτουργικότητα ενός αυτοποιοητικού συστήματος³⁹.

Έτσι, η υποκειμενική ερμηνεία κατοχυρώθηκε τελικά ως παραπληρωματική μέθοδος που συνεκτιμάται, αλλά δεν δύναται να υποκαταστήσει την αναζήτηση της αντικειμενικής συνοχής της έννομης τάξης. Θα εξετάσουμε, λοιπόν, κατά ποιο τρόπο αμβλύθηκε η θεωρία περί υποκειμενικής ερμηνείας, ώστε να διατηρηθεί ζωντανή, πλην όμως ενταγμένη στα πλαίσια μιας συστημικής ανάλυσης.

Ο Κ. Τσάτσος προσεγγίζοντας το πρόβλημα της ερμηνείας του δικαίου, ήδη στις πρώτες δεκαετίες του εικοστού αιώνα και παρεμβαίνοντας διορθωτικά στον υποκειμενισμό του Heck, υποστηρίζει πώς η ερμηνεία δεν συνίσταται στο, έστω και τελολογικής έμπνευσης, άθροισμα των πολλαπλών ίσως και αντιφατικών βουλήσεων των διαφόρων “ιστορικών” νομοθετών που συνέβαλαν στη διαμόρφωση της σημερινής εικόνας της έννομης τάξης, αλλά στο συντονισμό αυτών γύρω από ένα συνθετικό και σε συνεχή διαμόρφωση ευρισκόμενο πυρήνα συστηματικής τελολογίας⁴⁰. Κάθε αφετηριακή αναφορά στη βούληση του νομοθέτη αποκτά εγκυρότητα ως ερμηνευτικό εργαλείο, εφόσον απαλλαγεί από τα υποκειμενικά στοιχεία της και ενταχθεί στην αυτοτελή τελολογία του συστήματος⁴¹. Έτσι, η βούληση του συντακτικού νομοθέτη διαχέεται καταρχήν, στο Σύνταγμα και κατ’

³⁹ Παπαχρίστου Κ. Θανάσης *op. cit.* σελ. 22.

⁴⁰ Τσάτσος Δ. Κωνσταντίνος “Το πρόβλημα της ερμηνείας του δικαίου” Αθήνα 1932, σελ. 124.

⁴¹ βλέπε και διεξοδικά όπως αναφέρει ο Κ. Τσάτσος στο: Heck “Gesetzesauslegung und Interessenjurisprudenz” 1914 σελ. 25.

επέκταση στη λοιπή έννομη τάξη, ταυτόχρονα όμως παραλλάσσεται (“αλλοιώνεται”) με την ένταξή της στην εσωτερική λογική του δικαϊκού συστήματος.

Απτά παραδείγματα αυτής της μετάπτωσης από τη βούληση του ιστορικού συντακτικού νομοθέτη στον αντικειμενικής υφής σκοπό του δικαίου μας δίνονται από το ισχύον ελληνικό Σύνταγμα. Στο άρθρο 41 παράγραφος 2, η διάλυση της Βουλής με πρόταση της κυβέρνησης έχει ως στόχο, που διατυπώνεται μάλιστα ρητά στο εν λόγω άρθρο, την ανανέωση της λαϊκής εντολής εν όψει εθνικού θέματος εξαιρετικής σημασίας. Πρόκειται για δεδηλωμένη βούληση του συντακτικού νομοθέτη η οποία, ωστόσο, με αντικειμενική τεολογική ερμηνεία δύναται να διασταλεί, ώστε να συμπεριλάβει και τη λανθάνουσα λειτουργία του δημοψηφισματικού χαρακτήρα των εκλογών. Η διεύρυνση αυτή καλύπτει ένα ζήτημα που δεν ρυθμίσθηκε ρητά από το συντακτικό νομοθέτη, με πανηγυρική έκφραση σχετικής βούλησής του, αλλά επιβάλλεται από την αυτοποιητική λειτουργία του κειμένου του Συντάγματος.

Η ανάλυση λοιπόν των γραπτών νόμων μπορεί να υπερκεράσει τη γραμματολική ερμηνεία που προτείνεται από στενή θετικιστική αντίληψη και να αναδείξει τη δυναμική του κειμένου ως προς την ευελιξία προσαρμογής του σε μια από την κοινωνική πραγματικότητα (τη φυσική τάξη πραγμάτων) επιβεβλημένη αναγκαιότητα⁴².

Η υποκειμενική, επομένως, ερμηνεία βοηθάει, αφ ης στιγμής θεωρείται σημείο εκκίνησης της ερμηνευτικής εργασίας,

⁴² Kaufmann Arthur “Beiträge zur Juristischen Hermeneutik” Carl Heyman’s Verlag K.G. Berlin Bonn 1984, σελ. 70.

ένα *minimum* σχετικιστικό, ανοιχτό στην επαναδιαπραγμάτευση που απαιτούν η προς ρύθμιση πραγματικότητα και ο συστηματικός χαρακτήρας του δικαίου⁴³. Παράλληλα, ο υποκειμενισμός, ως ερμηνευτικό δόγμα, διασώζεται εάν προβάλλει τη βουλησιοκρατική καταγωγή του. Η “βούληση του νομοθέτη” μπορεί να αναδειχθεί σε λειτουργικό όρο, ακόμα και σε ένα περιβάλλον αντικειμενικής ερμηνείας, εάν γίνει δεκτή ως το πρώτο σκαλί μιας κλίμακας που οδηγεί στο “τέλος” (σκοπό) του νόμου, τον οποίο και συνδιαμορφώνει. Απαλλαγμένος από την ταύτιση, με το πρόσωπο του ιστορικού νομοθέτη, ο όρος “βούληση του νομοθέτη” αποδεικνύεται τελικά κρίσιμος μόνο στα πλαίσια μιας συζήτησης για τον υπερβατικό ή θετικιστικό χαρακτήρα του δικαίου, χωρίς να είναι ασυμβίβαστος ούτε με την υποκειμενική, ούτε με την αντικειμενική ερμηνεία.

Η άμβλυνση της υποκειμενικής ερμηνείας προϋποθέτει την αναζήτηση διαύλων επικοινωνίας ανάμεσα στη βούληση του νομοθέτη και στο σκοπό του νόμου. Αυτό το εγχείρημα δε, αναπτύσσεται προς δύο κατευθύνσεις⁴⁴. Σύμφωνα με την πρώτη αναγνωρίζουμε ως βούληση του νομοθέτη, μια πλασματική κατασκευή, έναν αντικειμενικό νομικό σκοπό που θεμελιώνει μια ιεράρχηση σκοπών, ούτως ώστε όποιος κανόνας δεν τη σέβεται να θεωρείται αντίθετος με τη βούληση του νομοθέτη, ακόμη και αν αποτελεί προϊόν του νομοθετικού έργου τυπικά. Πρόκειται για απόπειρα μεταφυσικής σχεδόν αντικειμενικοποίησης της βούλησης του ιστορικού νομοθέτη. Η δεύτερη θέση υποστηρίζει πως μέρημα του

⁴³ βλέπε: “Alle Definitionen und alle Beweise relativ sind, als sie auf andere – nicht ausgewiesene – Definitionen und Behauptungen gestützt sind” στο: Arthur Kaufmann *op. cit.* σελ. 73.

⁴⁴ Τσάτσος Δ. Κωνσταντίνος *op. cit.* σελ. 118/120/122.

νομοθέτη είναι εξαρχής η εξασφάλιση της οργανικής συνοχής της έννομης τάξης, έτσι ώστε η κατοπινή αντικειμενική ερμηνεία των κανόνων που θεσπίστηκαν να καταλαμβάνεται, τουλάχιστον ως πρωτοβουλία, από την “ανοιχτή” βούληση του ιστορικού νομοθέτη, έστω και αν κατά περιεχόμενο το αποτέλεσμα μιας τέτοιας ερμηνείας δεν είχε προβλεφθεί από τη βούληση αυτή.

Οι δυο θεωρήσεις επιχειρούν να συγκεράσουν τον αντικειμενισμό, που αποτελεί, εν τέλει, προϋπόθεση *sine qua non* κάθε λειτουργικής ερμηνείας, με τη βουλευσιοκρατική παράδοση απ’ όπου εκκινεί ο υποκειμενισμός.

Μια τόσο ευρεία, ωστόσο, ερμηνεία της βούλησης του ιστορικού νομοθέτη μπορεί να επιτρέψει την προσαρμοστικότητα της έννομης τάξης στις ποικίλες μεταβολές, παύει όμως να είναι πειστική ως αποκαλυπτική της βούλησης του νομοθέτη μέθοδος και ολισθαίνει προς το πεδίο δημιουργίας νέου δικαίου. Τη λανθάνουσα αυτή παράμετρο, την ανέδειξε ρητά και μάλιστα ως επιθυμητή πλέον προοπτική η σχολή της ελεύθερης επιστημονικής έρευνας (*libre recherche scientifique*)⁴⁵. Ο Γάλλος θεμελιωτής της, Gény αντέδρασε στον εξηγητισμό και την προσήλωση στα κωδικοποιημένα κείμενα, τα οποία ερμηνεύονταν με επικίνδυνη ελαστικότητα προκειμένου να καταδειχθεί ότι “όλα χωρούν” στη βούληση του νομοθέτη, ώστε να καλυφθεί προσχηματικά και το αίτημα για δημοκρατική νομιμοποίηση⁴⁶.

Αντιθέτως, σύμφωνα με τις θεωρίες της ελεύθερης έρευνας, οφείλουμε ως ερμηνευτές να επικαλούμαστε τη βούληση του νομοθέτη για τα ζητήματα που είχε υπόψιν του ως ιστορικός

⁴⁵ Terrüé Francois op. cit. σελ. 469.

⁴⁶ Gény “Methode d’ interpretation et sources en droit positif” 1919.

νομοθέτης και τα οποία συνειδητά συμπεριέλαβε στο ρυθμιστικό πεδίο όσων κανόνων δικαίου θέσπισε, ενώ για όσα ερμηνευτικά διλήμματα προέκυψαν από μεταγενέστερες του χρόνου θέσπισης μεταβολές και άρα δεν είχαν τεθεί καθεαυτά ενώπιόν του, δεν αξίζει να επικαλούμαστε μια ούτως ή άλλως υποθετική νομοθετική βούληση, αλλά πρέπει να τολμήσουμε την κατασκευή νέων εννοιών, συνεκτιμώντας ιστορικά και λογικά δεδομένα και αναδεικνύοντας τη δικαιοπλαστική πλευρά της ερμηνείας. Εντοπίζουμε, λοιπόν, και εδώ, συρρίκνωση της αναδρομής στη βούληση του νομοθέτη μόνο στην περίπτωση των ρητώς προβλεφθέντων από αυτόν ζητημάτων.

Η υποκειμενική μέθοδος ερμηνείας παραμένει, επομένως λειτουργική, εφόσον λάβει μέρος στο εγχείρημα για την αντικειμενικοποίηση της βούλησης του ιστορικού νομοθέτη.

2.3) Η αντικειμενική ερμηνεία

- Ορισμός της αντικειμενικής ερμηνείας
- Η θέση της ανάμεσα στις άλλες ερμηνευτικές μεθόδους
- Η αναζήτηση της βούλησης του κράτους
- Η απόρριψη της βουλευσιοκρατίας και η αναζήτηση του νοήματος του κανόνα δικαίου
- Η υπέρβαση της διάκρισης του δικαίου σε δημόσιο και ιδιωτικό μέσω της συστηματικής ερμηνείας
- Η δικαίωση της αντικειμενικής ερμηνείας από τη θεωρία του Kelsen για την πυραμιδοειδώς ιεραρχημένη έννομη τάξη
- Αυτοποιητικό σύστημα δικαίου και συνταγματικό δίκαιο
- Επιφυλάξεις για την αντικειμενική τελολογική ερμηνεία
- Τα όρια της ερμηνείας

Οι ορισμοί που κατά καιρούς διατυπώθηκαν για την αντικειμενική ερμηνεία εντοπίζουν τη διαφορά της από την υποκειμενική στην αναγνώριση του νοήματος του νόμου, αντί της βούλησης του νομοθέτη, ως αντικειμένου ερμηνείας⁴⁷. Ο ερμηνευτής που ακολουθεί την αντικειμενική μέθοδο παρακάμπτει τους δικαιοπολιτικούς σκοπούς των συγκεκριμένων ιστορικών προσώπων που θέσπισαν το νόμο και αναζητά το νόημά του, έτσι όπως διαμορφώθηκε με την ένταξη του κανόνα στο σύστημα δικαίου, συνεκτιμώντας την επίδραση της εξελισσόμενης ιστορικής πραγματικότητας⁴⁸. Γι' αυτό το λόγο, άλλωστε, υποστηρίζουν ορισμένοι εκπρόσωποι της θεωρίας ότι η αντικειμενική ερμηνεία ταυτίζεται σχεδόν με τη γνωστή μας ως συστηματική, κατά τον F.K.v. Savigny, μέθοδο ερμηνείας⁴⁹. Σημειώνεται, επίσης όμως, και η συγγένειά της με την τελολογική ερμηνεία. Τέτοιου είδους διχογνωμίες βρίσκουν έρεισμα στις ποικίλες ερμηνευτικές προσεγγίσεις διαφορετικής ενίοτε αφετηρίας που συστεγάζονται στον περιεκτικό όρο “αντικειμενική ερμηνεία”, αποτυπώνοντας μάλιστα τα στάδια εξέλιξης και θεωρητικής επεξεργασίας από τα οποία πέρασε μέχρι σήμερα ο ορισμός της έννοιας αυτής.

Οι πρώτες προσπάθειες απαγκίστρωσης από τον υποκειμενισμό εκφράστηκαν με την προταθείσα, από τους θεωρητικούς του δικαίου, μετάβαση από την αναζήτηση της βούλησης του νομοθέτη στην αναζήτηση της βούλησης του κράτους⁵⁰. Το αίτημα αυτό καλεί τον ερμηνευτή να

⁴⁷ Δημητρόπουλος Αδρέας “Γενική Συνταγματική Θεωρία” ο.ρ. cit. σελ. 10.

⁴⁸ Μάνεσης Αριστόβουλος, ο.ρ. cit. σελ. 197.

⁴⁹ Βλέπε σχετικά και: Τσάτσος Θ. Δημήτρης “Συνταγματικό Δίκαιο – Θεωρητικό θεμέλιο” Εκδόσεις: Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1985 σελ. 165.

⁵⁰ Radbruch Gustav “Einführung in die Recht Wissenschaft” Koehler Verlag Stuttgart 1952 σελ. 242.

αποστασιοποιηθεί από τα ατομικώς προσδιορισμένα πρόσωπα που εισηγήθηκαν τον προς ερμηνεία νόμο και να αντιληφθεί κάθε διάταξη κάθε ισχύοντος κανόνα δικαίου ως έκφραση μιας ενιαίας βούλησης, της βούλησης του κράτους, που συγχωνεύει τους σκοπούς των κατά καιρούς νομοθετών, εναρμονίζοντάς τους. Έτσι, κάθε επιταγή του νομοθέτη προς τους πολίτες γίνεται αντιληπτή ως μέσο εξυπηρέτησης και εξειδίκευσης ορισμένων γενικών αρχών ή στόχων ρητά προσδιορισμένων για την εφαρμογή των οποίων ασκούν τις αρμοδιότητές τους τα κρατικά όργανα. Αυτή η προσέγγιση ανάγει τις συνταγματικώς κατοχυρωμένες αρχές οργάνωσης και άσκησης της κρατικής εξουσίας σε κριτήρια ορθής ερμηνείας.

Αργότερα, οι εκφραστές της αντικειμενικής ερμηνείας, χωρίς να αρκεστούν στη μετάβαση από τη βούληση ενός υποκειμένου (του νομοθέτη), στη βούληση ενός απρόσωπου οργανισμού (του κράτους), θεώρησαν την έννοια “βούληση” αυτή καθαυτή, ως στοιχείο υποκειμενικής προσέγγισης και έστρεψαν το ενδιαφέρον τους στο απαλλαγμένο από το υποκείμενο παραγωγής του κανόνα, “νόημα του κανόνα δικαίου”⁵¹. Η θεώρηση αυτή σχετίζεται με το ζήτημα για το ρόλο της βουλευσιοκρατίας στο δίκαιο που σχολιάσαμε παραπάνω και σε τελική ανάλυση ταυτίζει την αναφορά σε οποιαδήποτε δικαιοπαραγωγό βούληση (είτε ατομική, είτε καθολική) με τον υποκειμενισμό. Ο υποκειμενικός ή αντικειμενικός χαρακτήρας της ερμηνείας δεν εξαρτάται, λοιπόν, από το αν αναγνωρίσουμε ως πηγή του δικαίου την ατομική βούληση του νομοθέτη ή έναν ενιαίο, διαχυμένο στη νομοθετική

⁵¹ Radbruch Gustav, *op. cit.* σελ. 244.

λειτουργία τρόπο παραγωγής κανόνων δικαίου, αλλά από το αν εξετάζουμε τον κάθε νόμο ως στοιχείο ενός αυτοτελούς εσωτερικά οργανωμένου νομικού συστήματος ή ως προϊόν μιας εξωδικαϊκής, αν και διαμορφωτικής του δικαίου βούλησης.

Η θέση αυτή συνάδει με τη σύγχρονη θεωρία του συνταγματικού δικαίου που επιχειρεί την υπέρβαση της παραδοσιακής νομικής σχολής επικαλούμενη την ενότητα της έννομης τάξης, απορρίπτοντας τους στεγανούς χώρους δημόσιο και ιδιωτικό δίκαιο. Τέτοιου είδους διχοτομήσεις επεβλήθησαν από την πρώιμη αστική κοινωνία του τέλους του 19^{ου} αιώνα και η αντικειμενική ερμηνεία του δικαίου ως συνόλου, τις αντιμετωπίζει σήμερα ως διαψευσμένες από τις εξελίξεις, επιταγές ενός ιστορικού νομοθέτη που αγνόησε την εγγενή δυναμική του δικαίου να αποσπάται από τις κοινωνικές συνθήκες που το παρήγαγαν και να αναπτύσσει δική του συνεκτική λογική⁵². Μια ερμηνεία λοιπόν που οφείλει την αντικειμενικότητά της στην αναγνώριση του δικαίου ως αυτοποιητικού συστήματος συμβάλλει στην προσαρμογή του δικαίου στις νέες ιστορικές εξελίξεις κατά τρόπο οιονεί αυτόματο, χωρίς πάντως ανάγκη διαρκών διορθωτικών των ξεπερασμένων ρυθμίσεων, νομοθετικών παρεμβάσεων⁵³.

Η καθαρή περί δικαίου θεωρία του Hans Kelsen, γνήσια θετικιστική προσέγγιση του νομικού συστήματος, δικαιώνει εμμέσως την αντικειμενική ερμηνεία, καθώς συνδυάζει την αναγνώριση της πράξης θέσπισης ως αποκλειστικού δικαιοπλαστικού γεγονότος με την αντίληψη ότι το δίκαιο αποτελεί

⁵² Δημητρόπουλος Ανδρέας, *op. cit.* σελ. 32-36, 46.

⁵³ Zoller Elisabeth "Droit constitutionnel" *op. cit.* σελ. 242.

ένα κλειστό σύστημα επαλλήλων βαθμίδων⁵⁴. Η νομοθετική λειτουργία είναι η κύρια οδός παραγωγής κανόνων δικαίου, σύμφωνα με τη θετικιστική λογική και η θέσπιση είναι αυτή που προσδίδει στο δίκαιο κανονιστική ισχύ, όμως η ένταξη κάθε κανόνα δικαίου σ' ένα πυραμιδοειδώς ιεραρχημένο, προϋπάρχον σύστημα επιβάλλει ως μόνη ορθή ερμηνεία εκείνη που είναι σύμφωνη με το κανονιστικό περιεχόμενο των κανόνων ανώτερης τυπικής ισχύος, εκείνη δηλαδή που τοποθετεί τον ερμηνευόμενο κανόνα στην αρμόζουσα γι' αυτόν μέσα στα πλαίσια της κλίμακας θέση⁵⁵. Έτσι αναδεικνύεται, άλλωστε, και ο κατευθυντήριο για την ερμηνεία των κοινών νόμων ρόλος του Συντάγματος.

Η αντικειμενική ερμηνεία αποτελεί έκφραση της συστημικής ανάλυσης του δικαίου. Το δίκαιο γίνεται αντιληπτό ως ένα “αυτοαναφερόμενο” σύστημα, ικανό να οργανώνεται και να αναπαράγεται από μόνο του⁵⁶. Τα δεδομένα που αντλεί από τη ζωντανή ιστορική πραγματικότητα, δεν προκαλούν αυτομάτως μεταβολές στις ρυθμίσεις του, αλλά ελέγχονται και αφομοιώνονται στον προϋπάρχοντα προγραμματισμό του, χωρίς να τον κλονίζουν. Αυτή η θεώρηση αναδεικνύει μια ενδιαφέρουσα πλευρά της αντικειμενικής ερμηνείας. Το νόημα του κανόνα δικαίου διαμορφώνεται αφ ης στιγμής αυτός εντάσσεται στο σύστημα δικαίου προκειμένου να εξυπηρετήσει την τελολογική κανονιστικότητά του. Το νόημα ενός επιμέρους κανόνα αποτελεί

⁵⁴ για το ρόλο της κλιμακωτής συνεκτικής διάρθρωσης του δικαίου, στην ερμηνεία του βλέπε σελ. 90-91 και επ. στο Kelsen Hans “Reine Rechtslehre” op. cit.

⁵⁵ βλέπε και στη γαλλική έκδοση σελ. 460-462

⁵⁶ Luhmann N. “Le droit comme système social ” στο “Droit et Société” 11-12, 1989

μικρογραφία του ενιαίου νοήματος που διέπει ολόκληρο το νομικό σύστημα.

Η θεωρία για την αυτοαναφορικότητα του δικαίου συμβάλλει στην αντικειμενική ερμηνεία ιδιαίτερα του Συνταγματικού δικαίου, διότι αυτό ως σύστημα των θεμελιωδών κανόνων για την οργάνωση και άσκηση της κρατικής εξουσίας, βρίσκεται στο μεταίχμιο της νομικής επιστήμης και της πολιτικής⁵⁷. Η αντικειμενική ερμηνεία δικαιώνει τη γενική διατύπωση των συνταγματικών διατάξεων στα πλαίσια ενός νομικού κειμένου, “ανοικτού” στην εξέλιξη των συσχετισμών των κοινωνικών δυνάμεων, των οποίων μάλιστα αποτελεί την πιο συμπυκνωμένη νομική έκφραση⁵⁸.

Η νοηματική ευρύτητα και η κανονιστική ευελιξία, ιδίως των συνταγματικών κανόνων, ωστόσο, τις οποίες η αντικειμενική ερμηνεία αναδεικνύει, τροφοδότησαν ενός είδους επιφυλακτικότητα απέναντί της, σε ένα μέρος της θεωρίας. Με αφετηρία τους το γεγονός ότι η “αντικειμενική τεολογική ερμηνεία” εκκινεί από την ανάγκη απαντήσεων σε ζητήματα που δεν έχουν καν τεθεί από τον ιστορικό νομοθέτη, οι επικριτές της αναγνώρισαν έναν απλώς επικουρικό ρόλο στον όρο “νόημα (ή βούληση) του νόμου”, περιορίζοντάς τον στις περιπτώσεις όπου “η βούληση του νομοθέτη” είτε δεν εκφράστηκε με την απαιτούμενη σαφήνεια, είτε εκ των πραγμάτων δεν ήταν δυνατό να συμπεριλάβει στη ρυθμιστική εμβέλεια της διάταξης καταστάσεις και σχέσεις άγνωστες κατά το χρόνο θέσπισής της⁵⁹. Αναγκαίο επακόλουθο

⁵⁷ Μαυριάς Κώστας “Συνταγματικό Δίκαιο” *op. cit.* σελ. 213-4

⁵⁸ Μάνεσης Αριστόβουλος *op. cit.* σελ. 166, 188

⁵⁹ βλέπε αναλυτικά αντί πολλών στο: Pescatore Pierre, “Introduction à la science du droit”, Luxembourg 1960, σελ. 335-337.

αυτής της θεώρησης, που αναγνωρίζει το “νόημα του νόμου” ως εργαλείο αναπληρωματικό της “βούλησης του νόμου”, δηλαδή το νόημά του, αποχωριζόμενη από τη στοχοθεσία του νομοθέτη, καταλήγει να ταυτίζεται με τη βούληση του εκάστοτε ερμηνευτή και εφαρμοστή του δικαίου (ιδίως του δικαστή), οδηγώντας σε λειτουργική σύγχυση δύο διακριτών εξουσιών⁶⁰.

Το ενδεχόμενο αυτό αφορά, βέβαια, ιδίως στην αντικειμενική τεολογική ερμηνεία και η κατηγορία αποκρούεται αν η έμφαση δοθεί περισσότερο στο συστηματικό και λιγότερο στον τεολογικό χαρακτήρα της αντικειμενικής ερμηνείας. Εξάλλου, συνδεδετικός κρίκος ανάμεσα στην αντικειμενική ερμηνεία και την πράξη θέσπισης δεν είναι η βούληση του νομοθέτη, αλλά η γλωσσική διατύπωση του κανόνα δικαίου όπως εκφράστηκε γραπτώς από το νομοθέτη στο κείμενο του νόμου.

Ακόμα και στην αντικειμενική ερμηνεία, ωστόσο, τίθενται όρια τα οποία δεν επιτρέπεται να υπερκεραστούν (*Maximes d'interprétation*), προκειμένου να αποφευχθεί η επιλογή ερμηνευτικών προσεγγίσεων, εντελώς ξένων προς το πνεύμα του νομοθέτη. Έτσι, απαγορεύεται να διακρίνει ο ερμηνευτής, στις περιπτώσεις, όπου δεν διακρίνει ο νόμος (*ubi lex non distinguit, nec nos distinguere debemus*), επίσης θεωρείται πως η ρυθμιστική εμβέλεια του νόμου παύει εκεί που παύουν οι επιταγές του (*cessante ratione legis cessat ejus dispositio*)⁶¹. Η οριοθέτηση αυτή διατηρεί την αντικειμενική ερμηνεία στο χώρο αναζήτησης του

⁶⁰ Σταμάτης Μ. Κώστας “Η θεμελίωση των νομικών κρίσεων εισαγωγή στη μεθοδολογία του δικαίου” Εκδόσεις: Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 1999.

⁶¹ Terré Francois, *op. cit.* σελ. 494.

αληθούς νοήματος του κανόνα δικαίου και δεν την εισάγει στο ξένο για τον ερμηνευτή πεδίο της κατασκευής του δικαίου⁶².

2.4) Ο συγκερασμός των μεθόδων ερμηνείας και η κλιμακωτή διάρθρωση της συνθετικής μεθόδου ερμηνείας ή συστηματικής ερμηνείας εν ευρεία έννοια

- Η κατάταξη των μεθόδων ερμηνείας από το Savigny
- Η σχέση ανάμεσα στην κατάταξη του Savigny και στη διαμάχη υποκειμενισμού, αντικειμενισμού
- Προ τη συνθετική μέθοδο της συστηματικής ερμηνείας εν ευρεία έννοια
- Η σημασία τη για την ερμηνεία του Συντάγματος

Η συστηματική κατάταξη των μεθόδων ερμηνείας από τον Fr.C. von Savigny έχει ως εξής: α) γραμματολογική μέθοδος, β) λογική μέθοδος, γ) ιστορική μέθοδος, δ) συστηματική μέθοδος. Κριτήριο για την κατάταξη αυτή είναι το στοιχείο εκείνο που ανάγεται κάθε φορά σε “πυξίδα” του ερμηνευτή, το ερμηνευτικό σχήμα, δηλαδή, το οποίο υιοθετείται. Έτσι, λόγου χάρη, στη λογική ερμηνεία εργαλείο του ερμηνευτή είναι οι κανόνες της τυπικής και της διαλεκτικής λογικής, ενώ στην ιστορική ερμηνεία, καταφεύγουμε στη σύγκριση των εξελικτικών φάσεων από τις

⁶² Radbruch Gustav, op. cit. σελ. 245.

οποίες πέρασε το υπό εξέταση νομικό αντικείμενο μέσα στο χρόνο⁶³.

Η κατάταξη του Savigny, αν και αναφέρεται στην ερμηνεία του δικαίου γενικά, είναι χρήσιμη ιδίως για την ερμηνεία του Συνταγματικού δικαίου, διότι η αυστηρή ιεράρχηση των μεθόδων ερμηνείας, αν εφαρμοστεί βήμα προς βήμα με κατάληξή της τη συστηματική μέθοδο, δικαιώνει τη βασισμένη στη συνταγματική ιεράρχηση της έννομης τάξης, “σύμφωνη προς το Σύνταγμα ερμηνεία”. Το ερώτημα που τίθεται, όμως, περαιτέρω αφορά στη σχέση της ιεραρχικής κατάταξης του Savigny με την παραδοσιακή διαμάχη υποκειμενικής και αντικειμενικής ερμηνείας. Ερωτάται, δηλαδή, αν και αν ναι ποιες από τις αναφερόμενες μεθόδους αποτελούν αμιγείς εκφάνσεις της υποκειμενικής ή της αντικειμενικής ερμηνείας.

Καταρχήν η διαφορά των κριτηρίων δείχνει να αποκλείει την άμεση σχέση ανάμεσα στην κατάταξη του Savigny και το δίπολο αντικειμενικής / υποκειμενικής ερμηνείας. Θα ήταν παρακινδυνευμένο να ταυτιστεί μία από τις τέσσερις ερμηνευτικές μεθόδους με την υποκειμενική ή την αντικειμενική ερμηνευτική σχολή, διότι η κατάταξη του Savigny, όπως προαναφέραμε, χρησιμοποιεί ως κριτήριο διάκρισης τα “εργαλεία” του ερμηνευτή, ενώ η διαμάχη υποκειμενισμού, αντικειμενισμού βρίσκει έρεισμα στο αντικείμενο της ερμηνείας, βούληση του νομοθέτη ή νόημα του κανόνα.

Καθώς, όμως, η αντικειμενική σχολή έστρεψε το ενδιαφέρον της στο νόημα του κανόνα όπως αυτό προκύπτει ύστερα από την

⁶³ Δημητρόπουλος Γ. Ανδρέας “Γενική Συνταγματική Θεωρία” Αθήνα 2001 σελ. 13-14.

ένταξή του στο σύστημα της έννομης τάξης και παράλληλα απομακρύνθηκε από μια έστω και τελολογικά ιδωμένη βούληση του νομοθέτη, προτάθηκε να αντιστοιχήσουμε την ιστορική μέθοδο ερμηνείας στην υποκειμενική ερμηνεία και τη συστηματική μέθοδο ερμηνείας στην αντικειμενική⁶⁴.

Αυτές όμως οι ταυτίσεις είναι απλουστευτικές, διότι στην πραγματικότητα καθεμιά από τις τέσσερις μεθόδους του Savigny ενσωματώνει, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, αντικειμενικά και υποκειμενικά στοιχεία και αντίστροφα μια αντικειμενικής έμπνευσης λόγου χάρη ερμηνεία ενσωματώνει κανόνες και της λογικής και της ιστορικής μεθόδου. Αναφέρουμε ως παράδειγμα ότι άλλοτε η ιστορική μέθοδος εμπνέεται από μια τελολογική εσχατολογική προσέγγιση και άλλοτε από την απλή σύγκριση των δεδομένων ιστορικών στοιχείων⁶⁵. Άλλωστε, αν θεωρήσουμε τη μελέτη ενός φαινομένου στην ιστορική του εξέλιξη ως χαρακτηριστικό στοιχείο της ιστορικής μεθόδου, διαπιστώνουμε τη δυνατότητα να μελετηθεί τόσο η ιστορική εξέλιξη της βούλησης του νομοθέτη όσο και η ιστορική εξέλιξη της έννομης τάξης ως συστήματος. Διαπιστώνουμε, λοιπόν, ότι οι μέθοδοι του Savigny δεν βρίσκονται σε άμεση σύνδεση με έναν μόνο από τους δύο πόλους, αντικειμενισμό ή υποκειμενισμό και πολύ περισσότερο πως η κατάταξη του Savigny καθεαυτή δεν ανήκει στην αντικειμενική ή στην υποκειμενική σχολή⁶⁶, αλλά αρκείται στην

⁶⁴ ειδικά για το ερμηνευτικό σχήμα, υποκειμενική – ιστορική ερμηνεία βλέπε αναλυτικά: Σούρλας Κ. Παύλος “Justi atque injusti scientia. Μια εισαγωγή στην επιστήμη του δικαίου” Εκδόσεις: Σάκκουλα Αθήνα – Κομοτηνή 1995 σελ. 169.

⁶⁵ Zotta Franco, op. cit. σελ. 149.

⁶⁶ βλέπε αντίθετα, Τσάτσος Θ. Δημήτρης “Συνταγματικό Δίκαιο” Εκδόσεις: Σάκκουλα Αθήνα – Κομοτηνή 1985 σελ. 166

καταγραφή των θεωρητικών εργαλείων που έχει στη διάθεσή του ο ερμηνευτής του δικαίου.

Η σύγχρονη θεωρία του δημοσίου δικαίου, παρότι κλίνει υπέρ της συστηματικής ερμηνείας, δεν συνιστά στον εφαρμοστή του συνταγματικού δικαίου να εξοβελίσει από το ερμηνευτικό του εγχείρημα κανόνες της λογικής, της ιστορικής ή της γραμματολογικής μεθόδου, αντίθετα αντιλαμβάνεται τη συστηματική προσέγγιση ευρύτερα ως συνθετική ερμηνεία. Η συστηματική ερμηνεία εν στενή εννοία προτείνει την ένταξη της ερμηνευόμενης διάταξης στην ιεραρχικά δομημένη έννομη τάξη, ως μέσο για την ανεύρεση του αληθινού νοήματός της. Η συστηματική ερμηνεία εν ευρεία εννοία προτείνει το συγκερασμό όλων των ερμηνευτικών μεθόδων, της γραμματολογικής, λογικής και ιστορικής σε μια κλίμακα στην κορυφή της οποίας βρίσκεται η συστηματική μέθοδος που οδηγεί σε μια ερμηνεία του Συντάγματος, ικανή να εκφράσει τις ποικίλες πτυχές της έννομης τάξης και να συνδυάσει ιδιωτικό και δημόσιο δίκαιο στα πλαίσια της ενιαίας ιεράρχησης.

Η ιστορική ερμηνεία αναδεικνύει το Σύνταγμα ως προϊόν κοινωνικοπολιτικών αντιπαραθέσεων, η γραμματολογική ερμηνεία εμμένει στο γράμμα του νόμου για να αποφύγει τη σύγχυση της δικαιοδοτικής και της δικαιοπαραγωγικής λειτουργίας. Τα στοιχεία αυτά συνεκτιμώνται κάτω από το πρίσμα της συστηματικής θεώρησης. Έτσι, η κατάταξη του Savigny δεν είναι απαρίθμηση των ερμηνευτικών εργαλείων που έχει στη διάθεσή του ο ερμηνευτής, αλλά ιεράρχηση των φάσεων από τις οποίες περνάει

το ερμηνευτικό εγχείρημα, ώστε να εντοπίσει το νόημα του Συντάγματος εν προκειμένω και κατ' επέκταση των νόμων⁶⁷.

3) Η εφαρμοσμένη ερμηνεία: παραδείγματα από τη νομολογία

Η νομολογία των δικαστηρίων είναι σημαντική, διότι αναδεικνύει τον τρόπο με τον οποίο το γενικό και αφηρημένο περιεχόμενο των κανόνων δικαίου εξειδικεύεται εν όψει συγκεκριμένων πραγματικών περιστατικών. Η νομολογία μας μεταφέρει από την κανονιστική στην πραγματική ισχύ του δικαίου και εξασφαλίζει την ενότητα της έννομης τάξης, καθώς συγκροτείται, ως επί το πλείστον, από τις αποφάσεις των ανωτάτων δικαστηρίων.

Ο δικαστής είναι παραδοσιακά γνωστός ως εφαρμοστής του δικαίου, ωστόσο, η ερμηνεία αποτελεί πάντα προϋπόθεση της εφαρμογής, άλλωστε τα όρια ανάμεσα στις δυο αυτές διανοητικές εργασίες δεν είναι ευδιάκριτα⁶⁸. Ο δικαστής, επομένως, έρχεται κατ' ανάγκην αντιμέτωπος με το δίλημμα υποκειμενική ή αντικειμενική ερμηνεία, ενώ, χωρίς αυτό να δηλώνεται ρητά, υιοθετεί μια ερμηνευτική μέθοδο προκειμένου να φτάσει στο νόημα του κανόνα και να προβεί κατόπιν στην υπαγωγή των πραγματικών περιστατικών στον κανόνα αυτό. Οι επιλογές αυτές του δικαστή δεν αποτυπώνονται ούτε στο αιτιολογικό, ούτε στο διατακτικό της δικαστικής απόφασης, είναι δυνατό, ωστόσο, να τις συναγάγουμε εκτιμώντας τόσο τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνεται ο δικαστής το νόημα του εφαρμοστέου κανόνα όσο και τα αντλημένα από το θετικό δίκαιο επιχειρήματα (αναφορά σε άλλους κανόνες,

⁶⁷ Μαυρίας Γ. Κώστας *op. cit.* σελ. 202.

⁶⁸ Σούρλας Κ. Παύλος *op. cit.* σελ. 133

στην ιεραρχία της έννομης τάξης κ.ά.) που επικαλείται για να πείσει ότι το ανευρεθέν νόημα είναι και το μόνο αληθές νόημα του κανόνα. Η ανάλυση της νομολογίας οδηγεί στον εντοπισμό των ερμηνευτικών παραδοχών του εφαρμοστή του δικαίου.

Η σύγχρονη νομική θεωρία, βρίσκοντας έρεισμα στο Σύνταγμα, επιδιώκει τη σύνθεση δημοσίου και ιδιωτικού δικαίου, διαφυλάσσει τη συνταγματικά κατοχυρωμένη ιεραρχική δομή της έννομης τάξης και μεταχειρίζεται τους επιμέρους κανόνες δικαίου ως ψηφίδες ενός οργανωμένου συστήματος⁶⁹. Μόνο η αντικειμενική ερμηνεία είναι δυνατό να υπηρετήσει αυτό το σκοπό, αφομοιώνοντας κανόνες και άλλων μεθόδων, αλλά προτάσσοντας τη συνοχή του δικαιοσύνη συστήματος. Η σύντομη αναφορά σε δικαστικές αποφάσεις που ακολουθεί καταδεικνύει την καταλληλότητα της αντικειμενικής ερμηνείας ως ενοποιητικής της εννόμου τάξεως προσέγγισης, ως μηχανισμού προώθησης νέων θεσμικών λύσεων μέσω της διάχυσης των συνταγματικών αρχών και στο επίπεδο των κοινών νόμων.

Ο έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων που σήμερα κατοχυρώνεται ρητά στο Σ93 §4 του ελληνικού Συντάγματος, ως το 1952 αποτελούσε συμπληρωματικό συνταγματικό έθιμο⁷⁰, που αρθρώθηκε για πρώτη φορά σε παγκόσμιο επίπεδο σε μία απόφαση του Ανωτάτου Δικαστηρίου των Η.Π.Α. το 1803. Με αφορμή την άρνηση επίδοσης εγγράφων διορισμού Ειρηνοδικών η υπόθεση *Marbury v Madison* έφτασε στο Ανώτατο Δικαστήριο που κλήθηκε να εξετάσει τη δυνατότητα εφαρμογής του *Judiciary Act*

⁶⁹ Δημητρόπουλος Γ. Ανδρέας *op. cit.* σελ. 32/46.

⁷⁰ Σπηλιωτόπουλος Π. Επαμεινώνδας "Εγχειρίδιο Διοικητικού Δικαίου" Εκδόσεις: Σάκκουλα Αθήνα – Κομοτηνή 2002, σελ. 55.

του 1789, μιας πράξης, δηλαδή, της εκτελεστικής εξουσίας⁷¹. Το Δικαστήριο διακήρυξε την αρμοδιότητά του να εξετάζει τη συμφωνία των νόμων ή των πράξεων της εκτελεστικής εξουσίας προς το Σύνταγμα και να μην εφαρμόζει όσους είναι αντισυνταγματικοί. Ως αιτιολόγηση προβλήθηκε αφενός η ανώτερη τυπική ισχύς του Συντάγματος και αφετέρου η αρμοδιότητα των δικαστηρίων να ερμηνεύουν τους νόμους. Το Ανώτατο Δικαστήριο προέβη δηλαδή σε μια αντικειμενική ερμηνεία και οδηγήθηκε στη νομολογιακή διατύπωση μιας νέας θεσμικής λύσης, του ελέγχου της συνταγματικότητας.

Μια συνεπής υποκειμενική ερμηνεία θα εφάρμοζε τον Judiciary Act υπακούοντας στη βούληση του νομοθέτη. Αντίθετα, η ένταξη αυτής της πράξης στο σύστημα των κανόνων δικαίου, η διαπίστωση της κατώτερης σε σχέση με το Σύνταγμα τυπικής ισχύος της και το συμπέρασμα πως η τυπική υπεροχή του Συντάγματος θα ήταν φενάκη, εάν δεν διασφαλιζόταν από τον εφαρμοστή του δικαίου μέσω της άρνησης εφαρμογής των αντισυνταγματικών κανόνων οδήγησαν σε μια δημιουργική ερμηνεία αντικειμενικής έμπνευσης.

Αντίστοιχα στην απόφαση 43/2002 του Αρείου Πάγου η αντικειμενική ερμηνεία οδήγησε στη διεύρυνση του πεδίου προστασίας του δικαιώματος της ιδιοκτησίας. Καταρχήν το άρθρο 17 του ελληνικού Συντάγματος προστατεύει την ιδιοκτησία, αναφερόμενο αποκλειστικά και μόνο στα εμπράγματα δικαιώματα, σύμφωνα με μια πιστή ερμηνεία της βούλησης του συντακτικού

⁷¹ Μαυρίας Γ. Κώστας *op. cit.* σελ. 172.

νομοθέτη⁷², όπως είχε αποτυπωθεί σε πάγια νομολογία. Η αναφορά όμως σε κανόνα από πρόσθετο πρωτόκολλο της Ε.Σ.Δ.Α., που κυρώθηκε από την Ελλάδα και σύμφωνα με το Σ28 §1 αποτελεί ως διεθνής σύμβαση, αναπόσπαστο τμήμα του ελληνικού δικαίου και μάλιστα αυξημένης τυπικής ισχύος, διευρύνει το πεδίο προστασίας και στο χώρο των ενοχικών αξιώσεων. Η αντικειμενική ερμηνεία προσανατολισμένη στην ιεραρχία των κανόνων που αποτελεί εγγυητή της συνοχής της έννομης τάξεως, αναφέρεται καταρχήν στην ανωτερότητα του εθνικού Συντάγματος έναντι των διεθνών συνθηκών (επιχείρημα a contrario / εξ αντιδιαστολής από το Σ28 §1), προσθέτει, όμως, ότι η αντικειμενική τελεολογία του δικαϊκού μας συστήματος, επιβάλλει τη συνταγματική κατοχύρωση των δικαιωμάτων ως απαραβίαστο minimum, χωρίς να απαγορεύει την πέραν του Συντάγματος διεύρυνση του πεδίου προστασίας. Έτσι, η υπαγωγή και των ενοχικών αξιώσεων στην έννοια της ιδιοκτησίας, αποτελεί σύμφωνα με τη συστηματική μέθοδο, σύμφωνη με το Σύνταγμα διασταλτική τελεολογική ερμηνεία, ακόμα και αν ξεπερνά τη γλωσσικά διατυπωμένη βούληση του ιστορικού συντακτικού νομοθέτη.

Η απόφαση 131/2001 του Αρείου Πάγου παραπέμπει στο Α.Ε.Δ. στα πλαίσια της υπόθεσης για τις αξιώσεις αποζημίωσης από αδικήματα γερμανικών στρατευμάτων κατοχής στην Ελλάδα, ερώτημα για την άρση της αμφισβήτησης σχετικά με το χαρακτηρισμό κανόνων του διεθνούς δικαίου ως γενικά παραδεγμένων σύμφωνα με το Σ100 §1 (στ.). Οι γενικά

⁷² Δαγτόγλου Δ. Πρόδρομος “Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά Δικαιώματα” Εκδόσεις: Σάκκουλα Αθήνα – Κομοτηνή 1991, σελ. 900

παραδεγμένοι κανόνες διεθνούς δικαίου, δεν παράγονται από τη νομοθετική βούληση, αλλά από τη σωρευτική συνδρομή της ομοιόμορφης πρακτικής και της *opinio iuris*, αναδεικνύοντας τη δικαιοπλαστική δύναμη της πραγματικότητας. Για την υποκειμενική θεωρία το ζήτημα δεν τίθεται, καθώς οι κανόνες αυτοί δεν παραπέμπουν ευθέως σε μια επίσημη δικαιοπαραγωγική βούληση που προσδιορίζει το νόημά τους. Αντίθετα, η αντικειμενική ερμηνεία αναζητά ένα σύνολο συμπληρωματικών τεκμηρίων (δηλώσεις κρατών, διπλωματική αλληλογραφία, διεθνή συμβατικά κείμενα) ώστε να αποδείξει ότι το περιεχόμενο του κανόνα γίνεται αντιληπτό ως δικαιοτική επιταγή, εφαρμόζεται σταθερά στη διεθνή πρακτική και χωρίς ρητή νομοθετική παρέμβαση εντάσσεται στο αυξημένης τυπικής ισχύος διεθνές δίκαιο⁷³.

Γίνεται, λοιπόν, δεκτό ότι σε οριακές περιπτώσεις αλληλοδιείσδυσης δύο διαφορετικών εννόμων τάξεων, της διεθνούς και της εθνικής, εσωτερικής, μόνο η αντικειμενική ερμηνεία παρακάμπτει το σκόπελο της ύπαρξης δύο διαφορετικών δικαιοπαραγωγικών συστημάτων, επιδιώκοντας να αποκαταστήσει τη σχέση ιεραρχίας ανάμεσα στο διεθνές και στο εσωτερικό δίκαιο ως βαθμίδων μιας ενιαίας έννομης τάξης. Κατ' αυτόν τον τρόπο ετέθη και στην απόφαση 2281/2001 του ΣτΕ για τις ταυτότητες, το ζήτημα της σύγκρουσης Συντάγματος και διεθνούς δικαίου. Ο επεκτατισμός του σύγχρονου διεθνούς δικαίου δεν είχε προβλεφθεί από το συντακτικό νομοθέτη και ο ερμηνευτής καλείται σήμερα όχι

⁷³ Α.Π. 43/2002 Ελληνική Τεύχος 3^ο 2002 “υπόθεση για την έννοια της ιδιοκτησίας”

να ερμηνεύσει, αλλά να αναπληρώσει την ελλείπουσα νομοθετική βούληση⁷⁴.

Στην ιεραρχία των κανόνων δικαίου αναφέρεται, άλλωστε, ο δικαστής και στα πλαίσια της ίδιας εσωτερικής έννομης τάξης. Η απόφαση 1491/1977 του ΣτΕ έκρινε πως το δικαίωμα απεργίας των δημοσίων υπαλλήλων δεν εξαρτάται από την έκδοση σχετικού νόμου, διότι σ' αυτήν την περίπτωση θα μπορούσε ο κοινός νομοθέτης να αναστείλει την εφαρμογή συνταγματικής επιταγής (Σ23 §2)⁷⁵.

Ιδιαίτερης σημασίας είναι, άλλωστε, η συστηματικότητα της αντικειμενικής ερμηνείας στο επίπεδο των συνταγματικών δικαιωμάτων. Τα δικαιώματα αποτελούν το νομικό όχημα για τη δημοσιοποίηση του ιδιωτικού δικαίου και την αναγωγή του συνταγματικού δικαίου σε θέση ρυθμιστή για όλη την έννομη τάξη. Η παραδοσιακή νομική θεωρία εφαρμόζει τα συνταγματικά δικαιώματα μόνο στις σχέσεις μεταξύ κράτους και πολιτών, αντίθετα το σύγχρονο δίκαιο των δικαιωμάτων αναφέρεται και στις σχέσεις των ιδιωτών μεταξύ τους. Πριν την πρόσφατη αναθεώρηση του 2001, η εφαρμογή των συνταγματικών δικαιωμάτων στις σχέσεις των ιδιωτών (Σ25), μην έχοντας ρητό συνταγματικό έρεισμα, κατοχυρώθηκε από τη νομολογία. Δειγματοληπτικά αναφέρουμε την απόφαση για τον “χιλιαστή πατέρα” ως παράδειγμα εφαρμογής της θρησκευτικής ελευθερίας (Σ13) στις διαπροσωπικές σχέσεις (161/1970 Πλημμελ. Θεσσαλονίκης)⁷⁶ και την απόφαση για “εκμετάλλευση πόρνης” (436/1977 Πλημμελ.

⁷⁴ Α.Π. 131/2001 ΕλλΔνη Τεύχος 3^ο 2002 “υπόθεση γερμανικών αποζημιώσεων”

⁷⁵ ΣτΕ 2281/2002 ΕλλΔνη Τεύχος 3^ο 2001 “υπόθεση ταυτοτήτων”

⁷⁶ ΣτΕ 1491/1977 ΤοΣ 1977 “υπόθεση απεργίας δημοσίων υπαλλήλων”

Αθηνών) σχετική με την εφαρμογή του απαραβίαστου της ανθρώπινης αξίας (Σ2) μεταξύ και ιδιωτών. Τα δικαστήρια εκδικάζοντας, λοιπόν, εν προκειμένω ποινικές υποθέσεις, προέβησαν σε ευθεία εφαρμογή συνταγματικών διατάξεων, επιβεβαιώνοντας τη λεγόμενη “περί τριτενέργειας” θεωρία.

4) ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

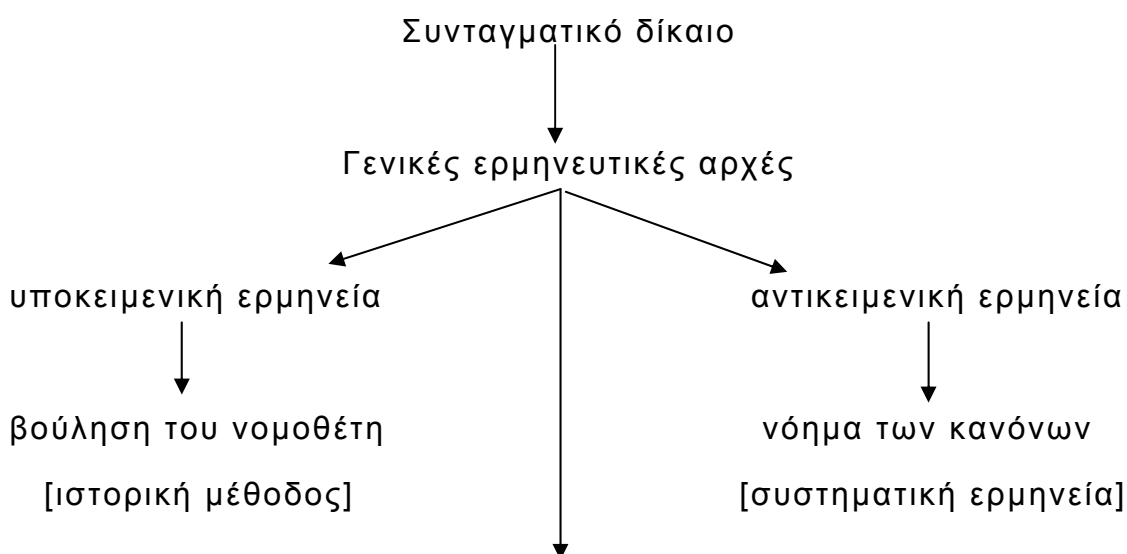
Οι μέθοδοι για την ερμηνεία του δικαίου, για την αναζήτηση, δηλαδή, του αληθινού νοήματος των κανόνων του μετέχουν στο διπολικό σχήμα, “υποκειμενική και αντικειμενική ερμηνεία”.

Η υποκειμενική ερμηνεία αναφέρεται στη βούληση του νομοθέτη, την ιστορική τεκμηρίωσή της και τον βολονταρισμό, ενώ η αντικειμενική ενδιαφέρεται για το νόημα του κανόνα δικαίου και την τελολογική, συστηματική προσέγγιση της έννομης τάξης. Το Σύνταγμα είναι το κατεξοχήν αντικείμενο ερμηνείας, γιατί εξασφαλίζει την ενότητα της έννομης τάξης καθώς το νόημά του διαχέεται και στους κατώτερης τυπικής ισχύος κανόνες, μέσω της γνωστής ως σύμφωνης με το Σύνταγμα ερμηνείας. Το Σύνταγμα, άλλωστε, περιέχει ορισμένες γενικές ερμηνευτικές αρχές που διαμορφώνουν τη φυσιογνωμία της σύγχρονης ερμηνείας: 1) σεβασμός της ιεραρχικής διάρθρωσης της έννομης τάξης, 2) ένταξη των επί μέρους κανόνων στην εσωτερική λογική ενός ανοικτού στις κοινωνικοπολιτικές συνθήκες και άρα διαρκώς υπό διαμόρφωση συστήματος, 3) ενιαία έννομη τάξη και διακλαδική ερμηνεία του δημοσίου και ιδιωτικού δικαίου, 4) αντικειμενική τελολογία που συνεκτιμά τη βούληση του νομοθέτη και το γράμμα του νόμου ως τεκμήρια δημοκρατικής νομιμοποίησης της έννομης τάξης.

5α) ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το θεωρητικό ζήτημα της υποκειμενικής ή αντικειμενικής ερμηνείας του δικαίου ως συστήματος κανόνων θέτει ένα κρίσιμο δίλημμα αναφορικά με την επιλογή του ερμηνευτή ανάμεσα στην αναζήτηση της βούλησης του νομοθέτη και στο αντικειμενικό νόημα των νομικών κανόνων. Ιστορικές συνθήκες, ιδεολογικές επιδράσεις και στοιχεία από την εφαρμογή του δικαίου, τα οποία συμβάλλουν σ' αυτό το νομικό διάλογο, αναλύονται κάτω από το πρίσμα του συνταγματικού δικαίου. **Η ενοποίηση των νομικών κλάδων** προϋποθέτει μια **συστηματική ερμηνευτική θεωρία**. Και οι δύο αυτές προοπτικές συμπεριλαμβάνονται στους στόχους του σύγχρονου συνταγματικού δικαίου.

5β) ΒΑΣΙΚΑ ΔΙΛΗΜΜΑΤΑ

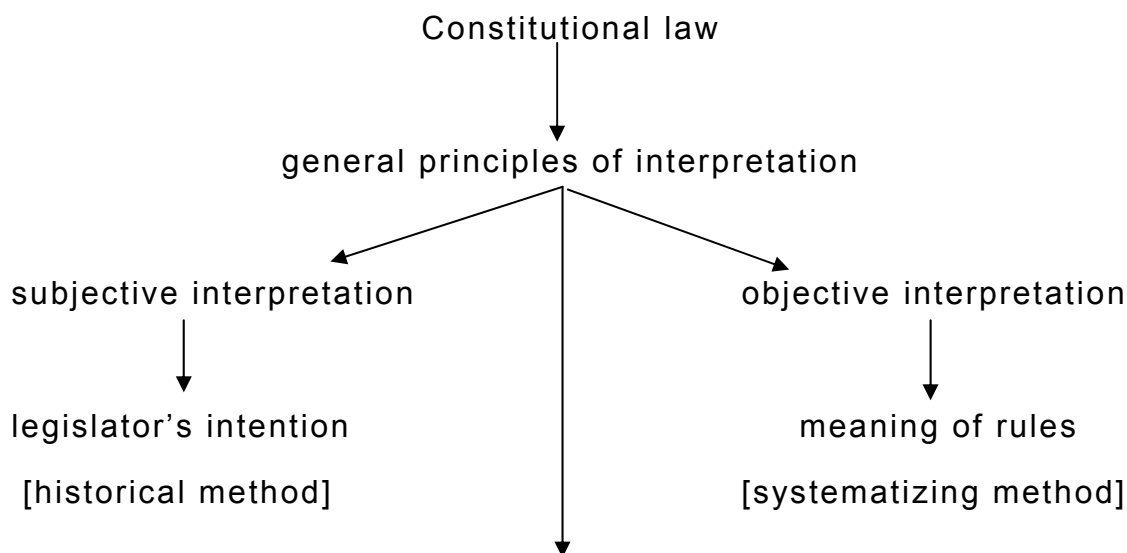

- ιεραρχική ταξινόμηση
- ο νόμος ως σύστημα κανόνων
- ενοποιημένη έννομη τάξη

5a) SUMMARY

The theoretical problem of subjective or objective interpretation of law as system of rules sets a crucial dilemma, concerning the interpreter's choice between the research of legislator's intention and the objective meaning of legal rules. Historical conditions, ideological influences and elements of practice of law, which contribute to this legal debate, are analysed through the prism of constitutional law. The unification of legal branches presupposes a systematizing interpretative theory and both of them are included in the basic aims of modern constitutional law

5b) TERMS

- hierarchical classification
- law as **system** of rules
- **Unified legal order**

6) ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗΣ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΣ

1. Υπόθεση *Marbury v Madison*, Ανώτατο Δικαστήριο Η.Π.Α. (1803)
2. Υπόθεση *Martin v Hunter*, Ανώτατο Δικαστήριο Η.Π.Α. (1816)
3. Υπόθεση για την έννοια της ιδιοκτησίας, Α.Π. 43/2002 Ελλ.Δ/νη Τεύχος 3^ο 2002
4. Υπόθεση γερμανικών αποζημιώσεων, Α.Π. 131/2001 Ελλ.Δ/νη Τεύχος 3^ο 2001
5. Υπόθεση ταυτοτήτων ΣτΕ 2281/2001 Τεύχος 4^ο 2001
6. Υπόθεση απεργίας δημοσίων υπαλλήλων ΣτΕ 1491/1977
7. Υπόθεση απαγόρευσης εξόδου από τη χώρα για οφειλές στο Ι.Κ.Α. ΣτΕ 447/2000
8. Υπόθεση για μη εφαρμογή *numerus clauses* στα επαγγέλματα ΣτΕ 4665/1988 ΤοΣ 1989, σ. 305
9. Υπόθεση χιλιαστή πατέρα Πλημ. Θεσσαλονίκης 161/1970 ΠοινΧρον 1770, σ. 299
10. Υπόθεση εκμετάλλευσης πόρνης Πλημ. Αθηνών 436/1977 ΠοινΧρον 1977, σ. 274

7) ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

7.1) ΕΡΓΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ

1. Γεωργόπουλος Λ. Κωνσταντίνος “Επίτομο Συνταγματικό Δίκαιο” Εκδόσεις: Αντ. Σάκκουλα Αθήνα – Κομοτηνή 1990.
2. Δαγτόγλου Δ. Πρόδρομος “Ατομικά Δικαιώματα” Εκδόσεις: Αντ. Σάκκουλα Αθήνα – Κομοτηνή 1991.
3. Δημητρόπουλος Γ. Ανδρέας “Γενική Συνταγματική Θεωρία” Θ’ Έκδοση Αθήνα 2001.
4. Δημητρόπουλος Γ. Ανδρέας “Συνταγματικά Δικαιώματα” Ι’ Έκδοση Αθήνα 2004.
5. Δρόσος Ζ. Γιάννης “Δοκίμιο ελληνικής συνταγματικής θεωρίας” Εκδόσεις: Αντ. Σάκκουλα Αθήνα – Κομοτηνή 1996.
6. Θεοδωρίδης Χ. “Εισαγωγή στη φιλοσοφία” Εκδόσεις: Εστία Αθήνα.
7. Κασιμάτης Γιώργος “Συνταγματικό Δίκαιο ΙΙ. Οι λειτουργίες του κράτους” Εκδόσεις: Αντ. Σάκκουλα Αθήνα – Κομοτηνή 1980.
8. Μάνεσης Ι. Αριστόβουλος “Συνταγματικό Δίκαιο Ι” Εκδόσεις: Σάκκουλα Θεσσαλονίκη 1980.
9. Μανιτάκης Αντώνης “Το υποκείμενο των Συνταγματικών Δικαιωμάτων κατά το άρθρο 25§1 του Συντάγματος”.
10. Μαυριάς Γ. Κώστας “Συνταγματικό Δίκαιο” Εκδόσεις: Αντ. Σάκκουλα Αθήνα – Κομοτηνή 2000.
11. Πανταζόπουλος Νικόλαος “Εισαγωγή εις την επιστήμην του δικαίου” Εκδόσεις: Π. Σάκκουλα Θεσσαλονίκη – Αθήνα 1968.
12. Παπανούτσος Π. Ε. “Γνωσιολογία” Εκδόσεις: Ίκαρος Αθήνα 1973.

13. Παπαχρίστου Κ. Θανάσης “Κοινωνιολογία του δικαίου” Εκδόσεις: Αντ. Σάκκουλα Αθήνα – Κομοτηνή 1999.
14. Σούρλας Κ. Παύλος “Justi atque injusti scientia. Μια εισαγωγή στην επιστήμη του δικαίου” Εκδόσεις: Αντ. Σάκκουλα Αθήνα – Κομοτηνή 1995.
15. Σπηλιωτόπουλος Π. Επαμεινώνδας “Εγχειρίδιο Διοικητικού Δικαίου” Εκδόσεις: Αντ. Σάκκουλα Αθήνα – Κομοτηνή 2002.
16. Σταμάτης Μ. Κώστας “Η θεμελίωση των νομικών κρίσεων. Εισαγωγή στη μεθοδολογία του δικαίου” Εκδόσεις: Σάκκουλα Αθήνα – Θεσσαλονίκη 1999.
17. Τσάτσος Δημήτρης “Συνταγματικό Δίκαιο Ι. Θεωρητικό θεμέλιο” Εκδόσεις: Αντ. Σάκκουλα Αθήνα – Κομοτηνή 1985.
18. Τσάτσος Δ. Κωνσταντίνος “Το πρόβλημα της ερμηνείας του δικαίου” Αθήνα 1932.

7.2) ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΑ ΕΡΓΑ

1. Batiffol Henri “la philosophie du droit” ed: presses universitaires de France, Paris 1993.
2. Descartes “Discours de la methode” Ed: G. Flammarion, Paris 1966.
3. Devlin “The Enforcement of Morals” ed: Oxford University Press 1965.
4. Dworkin Ronald “The Philosophy of Law” Oxford 1977.
5. Génv “Methode d’ interprétation et sources en droit positif” 1919.
6. Heidegger Martin “Εισαγωγή στη μεταφυσική”, μετάφραση: Μαλεβίτση Χ., Εκδόσεις: Δωδώνη, Αθήνα 1973.

7. Kaufmann Arthur "Beiträge zur Juristischen Hermeneutik" Carl Heyman's Verlag K.G. Berlin Bonn 1984.
8. Kelsen Hans "Reine Rechtslehre" Fran: Deuticke, Leipzig – Wien 1934.
9. Kelsen Hans (traduit par: Eisemann Charles) "Théorie prue du droit " ed: Dalloz – Paris 1962.
10. Radbruch Gustav "Einführung in die Recht Wissenschaft" Koehler Verlag Stuttgart 1952.
11. Terré Francois "Introduction générale au droit" Editions: Dalbz Paris 2000.
12. Zoller Elisabeth "Droit constitutionnel" ed: presses universitaires de France, Paris 1998.
13. Zotta Franco "Immanuel Kant, Legitimitéät und Recht. Eine kritik seiner Eigentumslehre und Staatslehre", Verlag: Karl Alber. Freiburg/München 2000.